Tijdschrift voor Gregoriaans

1995-1

Stichting
Amici Cantus Gregoriani

TIJDSCHRIFT VOOR GREGORIAANS
Jaargang 20, nummer 1, februari 1995
Verschijnt driemaandelijks

Redactie:
Marie-Louise Egbers, Ike de Loos, Martien Verzijl, Theo de Wit.

Redactie-adres: Catharinastraat 81, 4811 XG Breda
tel. 076 - 22 14 58
Secretariaat: Torenhoekstraat 14, 5056 AN Berkel-Enschot
tel. 013 - 33 10 94

Abonnement: fl. 30,-- per jaar, over te maken op girorekeningnummer 39586 of bankrekeningnummer 42.06.65.323 t.n.v. Stichting Amici Cantus Gregoriani te Geldrop.
Voor België: ABN-AMRO Hasselt 720-5202086-85: Bfrs 550.

Druk: Drukkerij Van Stiphout B.V. - Helmond. Losse nummers (ook van oude jaargangen): fl. 9,-- per stuk. Themanummers: fl. 12,50.
Kopij voor de volgende aflevering: 15 maart 1995.

De **Stichting Amici Cantus Gregoriani** is een kring van mensen, die zich verbonden weten met het gregoriaans en door een jaarlijks terugkerende bijdrage de verschijning van dit tijdschrift, alsmede andere op het gregoriaans gerichte activiteiten, mogelijk maken.

Bestuur:

A. Peters o.f.m., voorzitter	Deken Roesstraat 13, 3581 RX Utrecht
M. Lambriex, secretaris	Torenhoekstraat 14, 5056 AN Berkel-Enschot
H. Berkers, penningmeester	Sporkehout 58, 5667 JG Geldrop
M-L. Egbers	Catharinastraat 81, 4811 XG Breda
B. Lamers	Leuvenlaan 9, 5628 WE Eindhoven
P. Mennen	Wintelresedijk 5, 5688 GW Oirschot
I. van Leijen	Mondriaanlaan 6, 6708 NG Wageningen

Inlichtingen op het secretariaat.

ISSN: 1380-9776

Bij de voorplaat:
Rome, Bibl. Angelica 123 (Graduale Bologna ± 1130)

FEBRUARI 1995

Van de redactie

Het jaar 1995 is inmiddels in volle gang.
Naargelang de eeuw en zelfs het tweede millennium verstrijken, wordt de overgang naar een nieuw jaar spannender en luidruchtiger; we naderen het jaar 2000. Het is heel bijzonder dit mee te mogen maken.
Aandacht schenken met verstand en gevoel aan een jaarwisseling is de ene kant van de medaille.
De andere kant is de nuchtere constatering van het feit dat we de tweede helft van het lopende werk- en studieseizoen zijn binnengetreden.
Koren en werkgroepen zitten midden in de spanningsboog van een jaarrooster en zetten gedreven hun werkzaamheden voort; er moet vóór juli nog zoveel gebeuren!
Een gezamenlijk belangrijk moment van wat staat te gebeuren is het Nederlands Internationaal Koorfestival (I.K.F.) te Arnhem, dat 29 juni een aanvang neemt.
Het worden waarschijnlijk dagen van hoge prestaties, maar ook dagen die ons de gelegenheid bieden anderen te beluisteren en te waarderen.
Dit luisteren, waarderen, maar ook het presteren wens ik iedere zanger en dirigent van harte toe: een gezegend en succesvol 1995! ■

HOOFDARTIKEL

GREGORIAANS: EEN BELEVENIS

A.P.G.M. Peters o.f.m.

Inleiding

Wellicht heeft u het wel eens meegemaakt: een viering volgens de byzantijnse ritus. Wanneer dat in een Russisch klooster was of bijvoorbeeld in Chevetogne - waar men zowel de westerse als de oosterse ritus praktiseert - dan geldt dat helemaal: een viering volgens de oosterse ritus is een viering, is een liturgie van alle zintuigen; de muren zijn vol iconen en schilderingen, men ruikt de wierook, men luistert naar de zang - vooral herkenbaar in de vele litanieën met korte refreinen/acclamaties, men kust de iconen, steekt kaarsjes ervoor op, men proeft het brood en de wijn; het is ruiken, zien, horen, smaken.
Een liturgie volgens de Slavisch- of Grieks- of Roemeens-byzantijnse ritus: het is een belevenis.

Misschien kunt u het nog voor u halen, dat beeld op de televisie van de viering van de uitvaartliturgie van paus Paulus VI. En dan bedoel ik niet zozeer, dat hele gebeuren - dat ook - maar meer dat beeld van de eenvoudige houten kist, midden voor de St. Pieter, op de trappen, op dat verder lege gedeelte van het St.-Pietersplein.
Deze liturgie - gekenmerkt door eenvoud: een belevenis.

Wellicht komt nu bij u het beeld op van een viering, waar u zich enorm bij betrokken wist, een viering die u geraakt heeft om wat voor reden dan ook. Misschien was u betrokken bij de voorbereiding of u had een functie, een taak; of vanwege de muziek, of een beeld dat u trof en bij u is blijven hangen.
Een viering om nooit te vergeten: een belevenis!

Iedere liturgie is eigenlijk een belevenis, of zou dat moeten zijn. Een gebeuren dat je in alle opzichten raakt, dat je aanspreekt, dat je wat doet; een belevenis die niet blijft steken aan de buitenkant, maar het innerlijk raakt van al diegenen die bij zo'n viering aanwezig zijn, of beter: erbij betrokken zijn, in welke vorm dan ook. Het is goed daar nu nader op in te gaan.

Monastère de Chevetogne

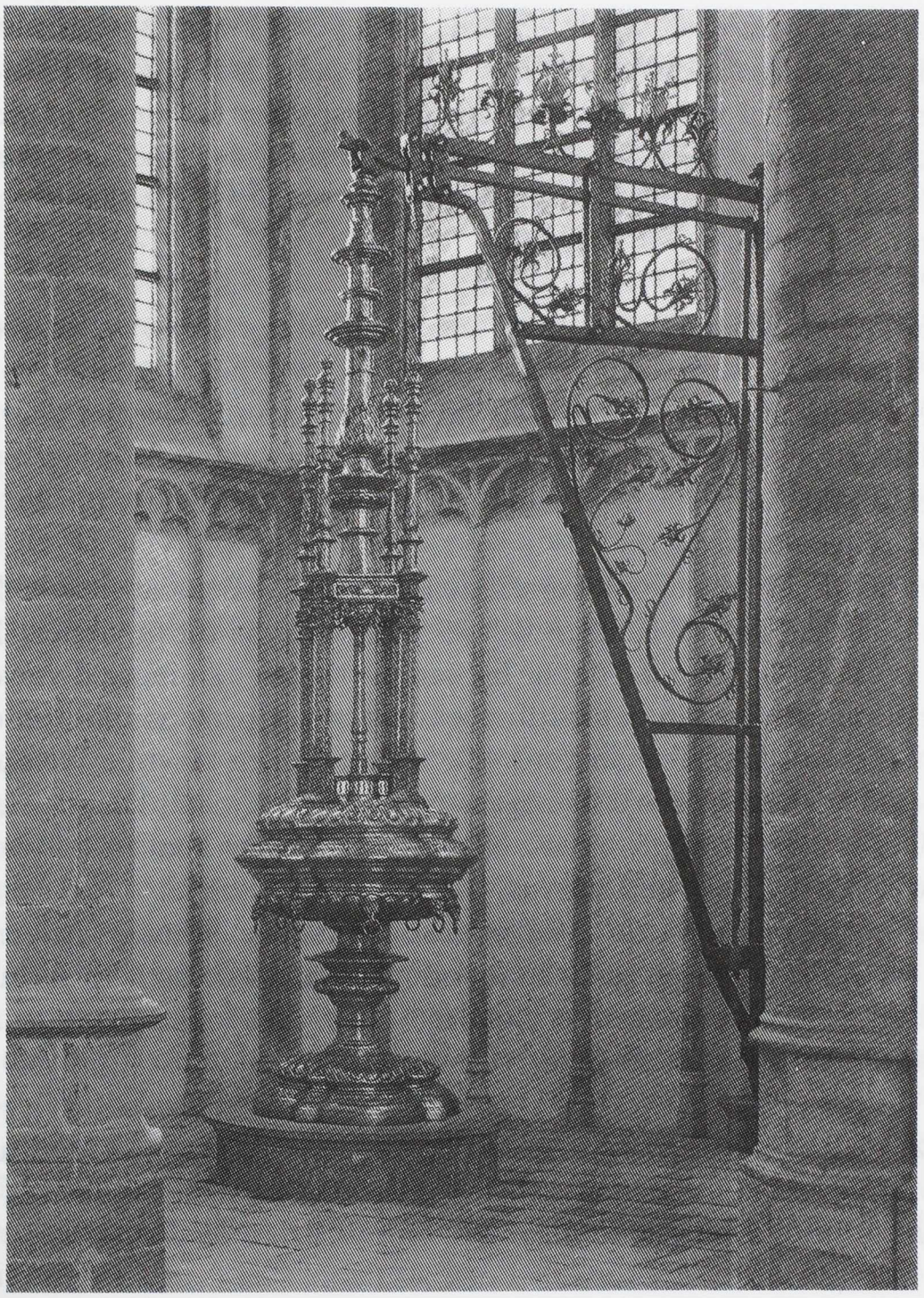
liturgie - rituelen

Iedere liturgie, iedere viering voltrekt zich in een ritueel, als het samengaan van woorden, riten en symbolen.

Er worden woorden gesproken, gezongen, gefluisterd. Het zijn woorden met een diepe geladenheid: ontferming, dank, vergeving, God, genade, smeking, vreugde, heilig, verlossing, redding ... Het zijn geen woorden die we dagelijks gebruiken, om elkaar te informeren bijvoorbeeld over wat er is gebeurd; of om een boodschap over te brengen; om in te voeren in de computer; om te vertellen wat voor weer het wordt. Dat is huis-, tuin- en keukentaal.
De woorden in de liturgie zijn 'geloofswoorden', 'bijbelse woorden', woorden die de diepte van ons leven raken.

Er worden handelingen verricht: riten. Men loopt, schrijdt, men troont, vouwt de handen, men knielt, heft de armen, ligt plat ter aarde, men zegent, besprenkelt, maakt een kruisteken ...
Het zijn geen handelingen, geen daden die een bepaald nut hebben, ergens op gericht zijn, ergens toe dienen of iets opleveren. Het zijn handelingen die spreken, die iets zeggen, die iets - een gevoel bijvoorbeeld - tot uitdrukking brengen.

Er worden symbolen gebruikt. Ze staan of liggen er, ze worden in de hand genomen, er wordt naar gekeken, ze worden binnengedragen, apart gezet, krijgen een eigen plaats ...
Het zijn geen tekens; die hebben slechts één betekenis, die zijn niet mis te verstaan; ze verwijzen naar een andere werkelijkheid. Symbolen spreken aan; ze verwijzen niet alleen naar een andere werkelijkheid, ze stellen die ook aanwezig. Het symbool spreekt voor zich, behoeft ook geen uitleg. Symbolen kun je ook niet uitdenken.
Een voorbeeld van een dergelijk ritueel: de viering van het heilig doopsel. We dopen met water en spreken daarbij woorden. Het water is een symbool van: zoals eens het joodse volk, als Gods volk door het water van de Rode Zee trok, zo ondergaat degene die gedoopt wordt het waterbad van de doop, tot haar of zijn verlossing, redding. Het water is het symbool van tot leven komen, om op het spoor gezet te worden van Jezus Christus, temidden van al diegenen die die weg willen gaan, de Kerk. Of om het met de woorden van Paulus te zeggen: "Gij weet toch, dat de doop, waardoor wij een zijn geworden met Christus Jezus, ons heeft doen delen in zijn dood? Door de doop in zijn dood zijn wij met Hem begraven, opdat ook wij, zoals Christus door de macht van zijn Vader uit de doden is

Grote Kerk Breda, Doopkapel

opgewekt, een nieuw leven zouden leiden" (Rom. 6,3-4). Water is ook symbool van reiniging, van schoon-zijn, rein-zijn of -worden. Het symbool dat in het verleden het sterkste een rol speelde.

De rite is het gieten van water. Het is niet: een kraan opendraaien of het sprenkelen van enkele druppeltjes of iets van dien aard. Het is water laten stromen, als stromen van levend water. De woorden die gesproken worden zijn niet zomaar woorden; ze leggen ook niets uit. Er wordt gebeden dat God met dit gebeuren van doen heeft. Het is uiteindelijk God die deze mens opneemt, tot zich neemt, maakt tot zijn kind.

Eén van de kenmerken van een ritueel is: de herhaling. Zoals we in het gewone leven ook niet steeds van voren af aan beginnen, ook niet van alles en nog wat moeten uitvinden, zo ook is het ritueel, liturgie: het vieren van een voorgegeven, van iets wat er reeds is. (De creativiteit bestaat dan juist ook in het op nieuwe wijze vorm geven, van wat er eigenlijk al is; het gaat immers om hetgeen ons mensen ten diepste beweegt).
En daarmee heeft het ritueel ook verschillende functies. Een kanaliserende functie bijvoorbeeld. Ik zei het al: rituelen behoef je niet steeds uit te vinden. En dat is maar goed ook. Zo is het goed dat er bij een overlijden van iemand verschillende rituelen bestaan. Die bieden beschutting aan het meest persoonlijke van de mens. Hevige emoties worden gekanaliseerd. Ze helpen op een zinvolle, betekenisvolle wijze te reageren. Daarmee wil overigens niet gezegd zijn dat alle angst, verdriet of vertwijfeling wordt weggenomen. Nee: die gevoelens kunnen hun weg gaan, maar dan wel een weg die heilzaam is, precies in die situatie.
Een andere functie bijvoorbeeld is de expressieve functie. Rituelen helpen ons om wat we beleven gestalte te geven en zo tot onszelf te komen. Zo helpen rituelen ons om niet onze gevoelens binnen te houden, maar juist onszelf uit te drukken, datgene wat ons bezighoudt te uiten, vorm te geven.

Rituelen: ze helpen ons, zij zijn middelen om ons beleven tot uitdrukking te brengen. Maar - zo kunt u zich afvragen - is dat dan hetgeen we doen in liturgie: ons beleven tot uitdrukking te brengen? Ja en nee!

liturgie: vieren van geloven

Ieder mens heeft er behoefte aan - zij het niet altijd zo bewust - om zicht te krijgen op haar/zijn bestaan. Om antwoorden te krijgen op heel belangrijke vragen, die te maken hebben met leven en dood, met lijden en geluk, met angst en verdriet,

met vreugde en blijdschap, met oorlog en vrede, met onrecht en gerechtigheid, kortom: met de zin van het bestaan, de zin van het leven. Ieder volk heeft daartoe een geheel van vormen ontworpen, zeg maar: een systeem - om met die vragen, die zin-vragen, bezig te zijn en er een antwoord op te vinden of te geven.
Voor ons, die ons christenen noemen, zijn die antwoorden te vinden in de manier waarop God met zijn volk is omgegaan en met zijn volk, met ons, ook nu nog omgaat.
Je zou kunnen zeggen: het hoe en waarom van ons leven ligt niet kant en klaar voor het opscheppen. Maar de richting, het perspectief kan ons gaan dagen. Wij noemen die christelijk. Dat wil zeggen: wat christenen uiteindelijk tot christenen maakt is, dat zij zich bekennen tot een mensenkind, tot Jezus van Nazareth die zij de Christus noemen, de Gezalfde van God die mensen is toegezegd. Hij is God-met-ons. Jezus laat zien wat die naam inhoudt: er zijn voor anderen, weldoende rondgaan, vergevingsgezind en zachtmoedig, maar ook onverzettelijk en uitbarstend in toornige droefheid om gebrokenheid en kwaad dat niet mag duren; toegewijd en trouw in zijn overtuiging, door lijden en dood heen vastgehouden, geborgen in God en opgestaan als eersteling van ons allen. Dat is het wat christenen tot christenen maakt. Zij bekennen zich tot Jezus Christus. En precies dat is het, wat we ook doen wanneer we samenkomen om liturgie te vieren. Immers:

Uitgangspunt bij liturgie is: we luisteren naar het Woord van God, zoals dat tot ons is gekomen in de Bijbel en in de woorden van hen die vanuit de Bijbelse boodschap verhelderd hebben hoe we Gods Woord kunnen verstaan en een plaats in ons leven kunnen geven. Overigens niet vrijblijvend. We luisteren naar Gods grote daden, hoe Hij voor zijn volk, voor ons, een getrouwe God is, barmhartig, goed en liefdevol. We kunnen God geen grotere eer bewijzen dan door de verhalen over Hem en zijn volk steeds weer in ons midden te laten klinken, in de hoop dat hetgeen toen is geschied, ook nu aan ons geschieden mag. We gedenken Gods geschieden(is) in onze wereld. In het heden luisteren wij naar de verhalen uit het verleden met het oog op de toekomst. In het gedenken spreken we de verwachting uit dat God met ons zal zijn.
Gedenken - 'anamnese' is het technische woord - het is een grondnotie van wat liturgie is en wil zijn.

Een tweede uitgangspunt is, dat die verhalen van God met ons, ons uitdagen om er op in te gaan, om - zeg maar - ons ant-woord te geven op Gods woord; om in ons leven te laten zien dat we het woord van God serieus nemen en er ook naar willen leven; we willen - om het zo maar eens te zeggen - op die manier God bij

Majestas Domini (11e eeuw), Evangeliarium van St. Maria ad Martyres, omstreeks 825 (Stadtbibliothek Trier)

ons leven betrekken, door Hem te vragen ons nabij te zijn en ons zijn zegen niet te onthouden; 'epiclese' is hier het technische woord. En precies ook dàt krijgt vorm in liturgie en vanuit liturgie in ons dagelijks leven.

Op de meest geladen manier komt dat tot uitdrukking in de viering van de Eucharistie: de Heer komt in ons midden in zijn Woord en in zijn Lichaam en Bloed. Wij mogen zijn woorden horen en daarop 'antwoorden', reageren, door het brood te breken en de beker te delen.

In liturgie vieren we zo ons geloven. Zoals we in de katechese leren geloven en in de diaconie ons geloven dóen!

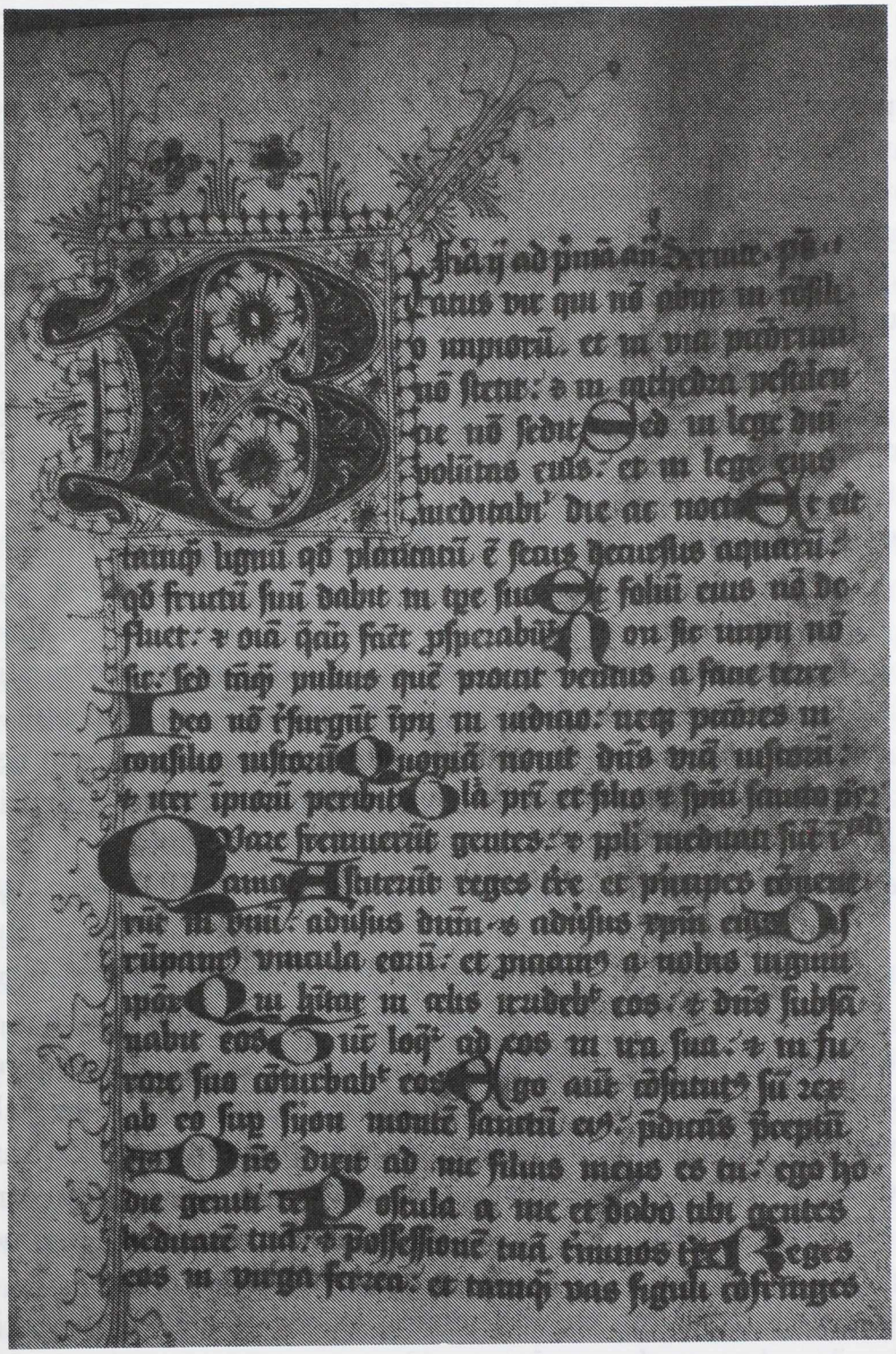
Liturgie: vieren van geloven. Uitdrukken wat ons geloven voor ons betekent, hoe we erdoor worden aangesproken en hoe we het in concrete daden kunnen omzetten, opdat ons geloven ook beleefbaar wordt, voelbaar, zichtbaar, hoorbaar enz. En daarmee zijn we weer terug bij het begin: liturgie als een belevenis, als een gebeuren dat ons raakt en dat vanuit onszelf geboren wordt. En daarvoor hebben we symbolen, beelden, riten en woorden nodig.
Immers: een beeld dat we zien, kunnen we opvatten als afbeelding-op-zich, maar we kunnen het ook opnemen als verbeelding van een visie, een houding, een kwaliteit die ons aanspreekt en veelzeggend voor ons is. Door middel van beelden, van verbeeldingen zoeken wij ons bestaan te verhelderen, op meerdere niveaus tegelijk. Met de beelden/verbeeldingen die wij kiezen, geven we de kwaliteit aan van hetgeen we gewaar worden en beleven. We duiden er de betekenis mee aan die we aan onze beleving toekennen.

beelden - verbeelding

Dat mag en kan ook gezegd worden van personen. De beelden die wij hebben van mensen drukken ten diepste uit wat die mensen voor ons betekenen, of beter: wie die mensen voor ons zijn. Het beeld van Franciscus van Assisi is zeer divers. Hij is de arme bedelaar; hij is degene die voor de vogeltjes preekte; hij is degene die naar de sultan van Egypte ging en daarmee als christen stond tegenover een moslim en zo met hem vrede sloot; hij is degene die God ontmoette in het gezicht van de melaatse, in het beeld van het kruis van San Damiano, dat tot hem spreekt "Ga, en herstel mijn huis". Zo groeit een beeld van Franciscus, met verschillende kanten, met verschillende gezichten. Maar het ene beeld blijft: de dienaar die de weg van het Evangelie wenste te gaan, die wilde gaan in de voetsporen van Jezus Christus.

En kunnen we eigenlijk niet hetzelfde zeggen van Jezus Christus? Alleen: Hij leefde nog langer geleden. Om er maar over te zwijgen dat we zijn lijfelijke, tastbare aanwezigheid onder ons moeten ontberen. Dat wil niet zeggen dat de Heer niet onder ons aanwezig is. "Waar er twee of drie verenigd zijn in mijn Naam, daar ben Ik in hun midden." (Mat. 18,20) Hij trekt met ons mee op onze levensweg (Luc. 24,13-35).
Hier komt de gave van de Geest in het geding en raken we de kracht van de Geest in ons midden. De Geest als de levenskracht van spiritualiteit midden onder ons. De relatie met God, de Enige, met Hij die is en die er zal zijn voor ieder van ons, moet het hiervan hebben: Gods Geest, als de 'levensadem' waaruit we kunnen leven als kind van God. Het zijn precies die ervaringen, die belevenissen, die ons worden gegeven en van binnenuit komen.
Het is Gods Geest die in ons het beeld van Jezus Christus wakker roept en ook voedt. Hij is Gods openbaring, Hij is beeld van God.

In de christelijke traditie wordt dit spiritualiteit genoemd. Verinnerlijking en uiting van begeestering; beweging en bewogenheid beide. Spiritualiteit - en in dezelfde lijn: mystiek verwijst zowel naar je daadwerkelijke wijze van leven als naar je innerlijke gesteldheid die tot jouw levenswijze aanleiding geeft. Spiritualiteit is inspiratie krijgen om zinvol bezig te zijn, van iets te leven en voor iets te leven, min of meer bewust vorm geven aan een levensideaal. Spiritualiteit als een vormingsproces, een omvormingsproces vaak.
Spiritualiteit is ook een omgangsvorm, een manier van leven. Spiritualiteit is: zó met de Ander en anderen èn met jezelf omgaan dat het voor je duidelijk wordt wat er van je gevraagd wordt, welke beroep er op je gedaan wordt.
Spiritualiteit verwijst zo naar het verkeren met God. Dat is een geheim, niet om te bezitten of te begrijpen, maar om deze relatie met God te onderhouden. Het is het aan het licht brengen van wat ten diepste in ons werkzaam is, opdat het vrucht kan dragen in onze wereld. Het is ervaring, beleving van je bestaan.
Het is goed daarbij op te merken, dat spiritualiteit niet - zoals zo vaak wordt verondersteld of beweerd - zoiets is als: de meest innerlijke beleving, waar niemand bij kan komen; een soort vergeestelijking, iets dat je voor jezelf houdt, waar niemand iets mee te maken heeft. Nee: het gaat juist om de uitdrukking van hetgeen je ervaart en beleeft in je relatie tot God, en daarmee tot de ander, je naaste. En dat kan alleen maar voelbaar worden, zichtbaar, hoorbaar in daden van nabijheid aan de ander.

Museum Vlaamse Minderbroeders V.Z.W. Psalterium, f 1 (Psalm 1: Beatus vir) I.F.G. Mc 15

de psalmen

Het zijn precies de psalmen, de gezangen van het Oude of Eerste Testament, waarin deze volheid van leven, deze spiritualiteit, naar voren komt en tot klinken wordt gebracht.
Er is geen menselijke situatie te bedenken of deze wordt bezongen in een van de 150 psalmen. Of het nu gaat om geboorte of dood, om armoede of rijkdom, om oorlog of vrede, om vijandschap of bescherming, om feesten of rouwbeklag, om ziekte of genezing, om het wonen in Gods nabijheid ... steeds weer ervaart de dichter van de psalmen dat het de God van het Verbond is die vergeeft, redt, nabij is, doodt, huilt.
Ja zelfs niet alleen ervaringen, belevingen worden aan mensen toegeschreven of van mensen gezegd, ook de dingen worden gepersonifieerd in hun relatie tot God: bergen springen op van vreugde, poorten heffen hun hoofden, harp en citer ontwaken, stromen klappen in hun handen enz.
In beelden wordt de relatie met God verhelderd, duidelijk, beleefbaar.

Nu zijn het precies de psalmen die ten grondslag liggen aan het - als ik het zo zeggen mag - gregoriaanse repertoire. Alvorens daar uitdrukkelijk bij stil te staan - want dat is toch het thema van deze dag: Gregoriaans, een belevenis - wil ik u eerst nog meenemen naar een aantal overwegingen omtrent muziek in de liturgie, want precies daarin is het geheim gelegen van de kracht van het gregoriaans.

muziek in de liturgie

We hebben het reeds gezegd: in de liturgie wordt het onzienlijke gezien, wordt het onnoembare genoemd, wordt uitgedrukt wat eigenlijk niet uit te drukken is, wordt verbeeld wat eigenlijk niet te verbeelden is. Muziek - en bij het woord muziek bedoel ik steeds zowel de vocale als de instrumentale muziek - muziek biedt ons de mogelijkheid aan wat niet uit te drukken is toch vorm te geven. Zo kan muziek verkondigend zijn en getuigend, maar ook antwoord op hetgeen ons wordt voorgelegd. Hierdoor deelt muziek in het karakter van alle liturgie: ritueel.

Muziek is bij uitstek geschikt om uitdrukking te geven aan onze emoties, onze gevoelens; daardoor kan ze deze ook op anderen overdragen. Muziek is geladen met subjectiviteit. Maar: muziek kan ook afstoten en afstand scheppen, kan objectief zijn.
Er is zo sprake van een soort dialoog: afstand en nabijheid. In de liturgie geldt dit ook. Muziek in de liturgie kan uitdrukking zijn van hetgeen het woord van God in

ons heeft opgeroepen; het kan ook verklanking zijn van de uitdaging die van Gods woord is uitgegaan èn van ons antwoord daarop, ook al is dat misschien vol onmacht en twijfel en vol onzekerheid.

Muziek maken, en vooral vocale muziek, is tegelijk ook uit jezelf treden, jezelf laten horen, je uiten; niet omdat je het zo nodig vindt dat anderen daarvan kennis nemen. Je wilt je uiten, uitbrengen wat je bezighoudt, waar je vol van bent, wat je raakt. Je geeft daarmee iets prijs van je binnenste, van je innerlijk, van degene die je op dat moment bent, wellicht zonder dat je je dat bewust bent. Je hebt er ook niet direct een bedoeling mee. Ga maar na bij uzelf: als je blij bent, dan fluit je een vrolijk lied, dan zing je - een nieuwe melodie vaak - en in een ritme en met een dynamiek die vreugde uitstraalt, uitzingt: majeur. Bij verdriet, leed, pijn enz. is dat anders: mineur. Aan de manier waarop je dan zingt is te horen wat er in je omgaat!

Dat geldt ook zeker voor de liturgie. Juist omdat we in de liturgie al vierend uitdrukking geven aan ons geloof, zal de muziek - ook hier weer vooral de vocale muziek - aansluiten bij de ervaring, bij de beleving van Gods barmhartigheid, zorg, nabijheid; van Gods toorn ook, van zijn onbehagen als het gaat over mensen die zijn schepping teloor laten gaan, die zijn volk pijnigen en slaan; van zijn liefde en trouw voor hen die zijn wegen gaan.

Gelukkig behoeven we ook hier - zoals bij rituelen - niet alles zelf opnieuw uit te vinden. We mogen ons scharen in de rituelen die mensen voor ons hebben ontwikkeld en gevierd.
Het is alsof je een huis binnengaat. Dat huis is er. Zelf kun je de vertrekken indelen, aankleden. Je huis wordt dan zo een thuis, waarin je leven kunt, waarin je er mag zijn. We mogen aansluiten bij hetgeen gedurende eeuwen is gebeurd: zingen zoals onze vaderen ons hebben voorgedaan.

Maar dan moet het wel gaan om muziek die ook in staat is om uitdrukking te geven aan die gevoelens, aan die relatie met God, of beter: aan die verschillende invullingen van Gods omgaan met ons mensen, om muziek die aansluit bij hetgeen we beleven en geloven, bij hetgeen we vieren en verbeelden. Kortom: om muziek die een belevenis is en wordt resp. kan worden.
En daarmee zijn we aangeland bij wat ons vandaag bezighoudt en waar al het voorafgaande in doorklinkt of er in moet worden opgenomen: Gregoriaans een belevenis.

Gregoriaans: een belevenis

Kenmerkend voor het gregoriaans - althans bij de authentieke gezangen en niet bij de contrafacten, die ook in het gregoriaans repertoire voorkomen - kenmerkend voor het gregoriaans is de woord-toon verhouding. Of anders gezegd: de melodie, het ritme en de dynamiek verbeelden dat wat in de tekst tot uitdrukking wordt gebracht, wordt verwoord. Alleen op die manier kan de muziek - in dit geval het gregoriaans - het woord kracht bijzetten, iets toevoegen aan het woord dat het woord zonder die muziek niet heeft, niet verbeeldt, niet verklankt, niet vertolkt.

Het is daarom van enorm belang - ja: van levensbelang - dat de teksten die gezongen worden ook verstaan worden, en dan niet alleen puur de tekst, maar juist in samenhang met de muziek: met de melodie, het ritme, de dynamiek. Doe je dat niet, dan blijven die teksten dood, ze komen niet tot leven, ze zwijgen, ze hebben niets te zeggen.

Het gaat om het je eigen maken van de tekst in samenhang met de muziek, niet om dat voor jezelf te houden, maar om ervan te getuigen, om het te vertolken, om te verkondigen wat God ons te zeggen heeft. Want daar gaat het om in de liturgie waarbinnen de gezangen en liederen tot klinken worden gebracht, worden verklankt.
Gregoriaans: een belevenis. Het is een gave, inzover het ons gegeven is de goede,

de authentieke gezangen te verklanken. Het is een opgave, inzover wij het op ons nemen om vanuit onze eigen belevenis, ons eigen verstaan, een boodschap over te dragen op al degenen met wie we samen liturgie vieren, opdat het ook een belevenis wordt voor die anderen. Het verstaan van de teksten is daarvoor een eerste vereiste. Dat is niet alleen een kwestie van horen en luisteren. Het is een in je opnemen van wat er gezegd wordt: met woorden en met de verklanking ervan. Dat kan alleen maar door je er aan over te geven. Niet zonder meer, maar wel vanuit een verstaan en beleven van hetgeen je zingt.

Gregoriaans: een belevenis. Gregoriaans: een tot leven laten komen van Gods Woord. Van het Woord dat ons gegeven is en ons uitdaagt er op in te gaan, door te antwoorden in woord en daad; door de weg van het Evangelie te gaan, samen met anderen.
Gods volk onderweg dat zijn verleden niet vergeet, maar opneemt in het heden om de toekomst tegemoet te gaan, vol vertrouwen in Gods nabijheid. ■

Bij het samenstellen van deze inleiding is gebruik gemaakt van:

- Groot, S. e.a., De lof Gods geef ik stem
  Gooi & Sticht, Baarn, 1993

- Lukken, G., Geen leven zonder rituelen; antropologische beschouwingen met het oog op de christelijke liturgie
  Ambo, Baarn, 1984

- Baest, M. van, Spiritualiteit. Uit de diepten van het bestaan Lezing studiedag S.A.W., Antwerpen, 23 januari 1993

Inleiding uitgesproken ter gelegenheid van de zangersdag van de Stichting A.C.G. op 5 november 1994 te Nijmegen.

KOORPRAKTIJK

DE UITVOERING VAN DE LIQUESCENTEN EN DE CONSEQUENTIES ERVAN VOOR DE UITSPRAAK VAN HET VROEGMIDDELEEUWSE KLOOSTERLATIJN

Chris Hakkennes

Inleiding

Merkwaardig is het, te moeten vaststellen, dat de meeste schola's in de praktijk nauwelijks iets doen met de vele liquescenten die in de handschriften, dus ook in het Graduale Triplex (GT) voorkomen. De gangbare leerboeken, waaronder ook het standaardwerk van Dom Mocquereau *Le nombre musical*[1] besteden er trouwens maar weinig aandacht aan.

Een opvallende uitzondering hierop vormt een boekje van Dr. H. Freistedt *Die liqueszierenden Noten des Gregorianischen Chorals*[2].

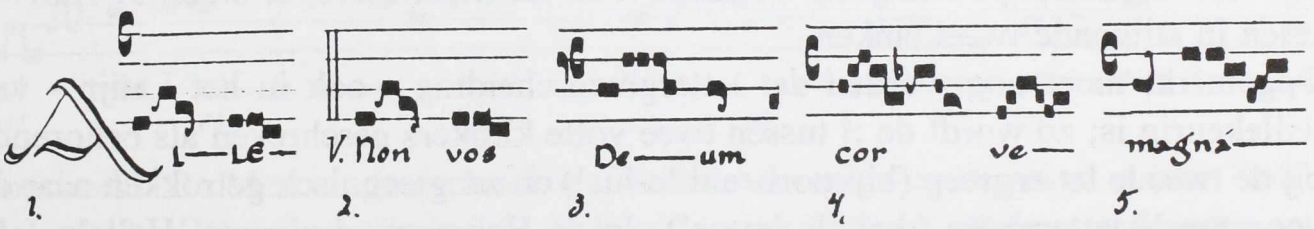
Dat het verschijnsel liquescentie te maken heeft met de uitspraak van het Latijn zal de lezer bekend zijn. Maar met welk Latijn? Toch niet het Latijn zoals dat in Rome wordt uitgesproken en door verschillende pausen voor het gregoriaans werd aanbevolen. Ongeloofwaardig, als zou die uitspraak gelijk zijn aan die zoals meer dan duizend jaar eerder gesproken en gezongen in kloosters en grote en vooral kleine kerkjes in West-Europa.

In de jaren twintig, het decennium waarin het boekje van Freistedt verscheen, stond de vergelijkende taalstudie, zeker wat betreft de praktische toepassing ervan in de liturgie, nog in haar kinderschoenen; we mogen dan ook niet verwachten in genoemd boekje het laatste woord over die uitspraak te lezen. Niettemin vond ik erin, behalve ondermeer een aantal indrukwekkende tabellen van in verschillende handschriften voorkomende liquescenten, enige suggesties die me vrij aannemelijk voorkwamen; ze verleidden mij ertoe het thans nog algemeen aanvaarde bovengenoemde uitgangspunt, te weten de Romeinse uitspraak van het Latijn, zo niet geheel los te laten, dan toch wel in vele opzichten in twijfel te trekken. De liquescenten zelf - zo vertrouwde ik - konden samen met soms opmerkelijke spellingsafwijkingen in de handschriften (bijvoorbeeld 'adflictionem' i.p.v. 'afflictionem') mogelijk wat meer licht werpen op de vroegmiddeleeuwse uitspraak van het Latijn in kloosters en kerken, en daarmee ook op de uitvoeringswijze der liquescenten.

In hetgeen volgt moeten we onderscheid maken tussen 'letters' en 'klanken' omdat deze begrippen elkaar niet altijd precies dekken. Daarom: als de letter bedoeld is staat er één punt voor (.x = :ks), de dubbele punt vóór het letterteken duidt dus op de klank.

Liquescentie is geen monopolie van het gregoriaans: ook huidige zangers praktiseren het, vooral zij die goede verstaanbaarheid nastreven. Zij zingen vaak op medeklinkers als de :n (Herman van Veen) of de :r (Toon Hermans), dan wel op halfklinkers als in 'ja, ja' (Wim Sonneveld).
In het gregoriaans kunnen we tenminste vijf liquescentie-categorieën onderscheiden, die we ook elk afzonderlijk zullen behandelen.

1. De liquidae
In de vroege middeleeuwen leerden de monniken al, dat er in het alfabet vier medeklinkers waren die 'liquida' (meervoud 'liquidae') werden genoemd. Het woord betekent 'de vloeiende, heldere (klank)'; ons woord 'likeur' hangt ermee samen. Het waren de letters l, m, n en r en wij voegen er nog de .ng (in angst, sanctus, fonetisch : ŋ) aan toe. Ze zijn, uiteraard, stemhebbend. Boven lettergrepen, waarvan de klinker door één of meer van deze liquidae wordt gevolgd - zelfs indien de liquida aan het begin van het volgende woord staat - zien we dikwijls, los of als laatste noot van een groep, in onze boeken een gebogen noot waaraan een klein nootje, erboven of eronder vast zit. Zie de voorbeelden 1, 2, 3 en 5.

De liquescentie heet dalend dan wel stijgend, naargelang de kleine noot omlaag (voorbeeld 1, 2 en 3) of naar omhoog gaat. Terminologie: het kleine nootje noemen we *liquide-noot*, de grotere noot waaraan zij verbonden is heet *liquescent*. Voorbeeld 4 geeft een liquescent zonder liquide-noot. We noemen deze liquescentie *equitoon* (gelijktonig); deze worden in het graduale niet als zodanig aangeduid, wel echter in de neumen in het Graduale Triplex (GT), dikwijls, zoals in voorbeeld 4, slechts in één van beide handschriften. De voorbeelden zoals ze voorkomen in het Graduale Triplex (GT) zijn na dit artikel bij elkaar opgenomen.
Het liquesceren vindt altijd plaats op de liquide noot, in deze categorie dus op de liquidae m, l, n en r. In voorbeeld 1 dus op de dubbele :l, immers deze twee .l's

worden als één tweemaal zo lange :l gezongen en wel uitsluitend op de liquide toon DO. Een volle klinker op een liquide noot zingen mag dus nooit. In voorbeeld 2 wordt dus de liquida :n exclusief op de liquide noot (DO) gezongen. De liquida :m in voorbeeld 3 klinkt dus eveneens op DO; men mag daarop dan ook geen :u horen!
Voorbeeld 4 is, zoals reeds vermeld een equitone liquescentie, dat wil zeggen dat op het *einde* van de liquescent, dus op de SOL, heel duidelijk de :r (tong-r) moet klinken. Voorbeeld 5 toont een stijgende liquescentie, ditmaal op de vijfde liquida, de ŋ (van angst, zie boven) waarbij ik uitga van hetgeen ik hierover schreef in 'Zingen met Lagal', bladzijde 53/4 en volgende met betrekking tot de lettercombinatie .gn in het vroege Kloosterlatijn. De fonetische weergave van 'magna' is dan :maŋna. De minder waarschijnlijke Romeinse uitspraak hiervoor (:manja) is trouwens ook goed liquescibel.

2. Halfvocalen in dalende tweeklanken

Tweeklanken zijn dalend als de volle klinker voorafgaat aan de halfklinker; bij stijgende tweeklanken is het andersom: de halfklinker gaat aan de volle vooraf. Gangbaar in het Latijn zijn de dalende tweeklanken au (in bijvoorbeeld 'laus'), ei (in bijvoorbeeld 'eius'), ui (in bijvoorbeeld 'cuius') en ai (in bijvoorbeeld 'maior'). Na .q vormt ui in bijvoorbeeld 'qui' een stijgende tweeklank; bij cui, meestal 'cu-i' geschreven, is geen sprake van tweeklank: het zijn twee volle klinkers, dus twee lettergrepen.
In het Latijn zijn de .i en de .u de enige halfklinkers; zij kunnen ook volle klinkers zijn. Als halfklinkers schrijven we ze als :î en :û. Meer hierover onder 3. Halfvocalen in stijgende tweeklanken.
Opgemerkt moet nog worden dat lettergreepscheiding - ook in het Latijn - vrij willekeurig is; zo wordt de :î tussen twee volle klinkers geschreven als behorende bij de tweede lettergreep (bijvoorbeeld 'e-ius') en zangtechnisch getrokken naar de voorgaande lettergreep (dus als 'ei-us'). In de Hebreeuwse uitroep 'Hallelu Jah' (prijst God) wordt zelfs in de Latijnse versie 'Alleluia' zangtechnisch tot Allelui-a.

Voorbeeld 6 is een equitone liquescentie: op het eind van de liquescent (zonder liquide noot) wordt de .i (:î) uitgesproken. De :e vloeit dus over naar de :î, die weer vervloeit in de :u. Hetzelfde gebeurt in voorbeeld 7 t/m 9, maar dan via de

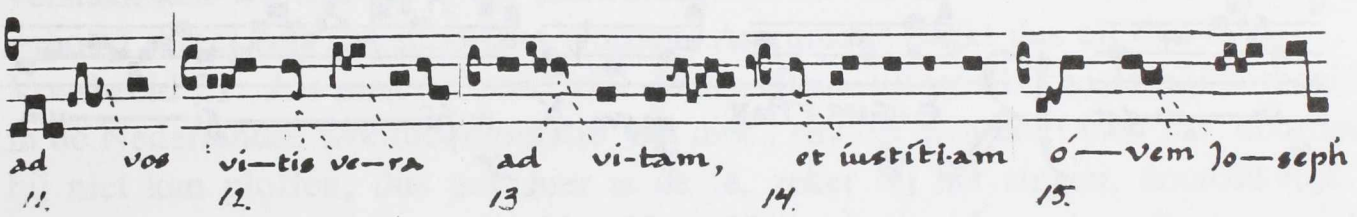
liquide noot. Uit voorbeeld 10 leren we, dat *equitone liquescentie eigenlijk niet behoeft te worden aangegeven*. Er zijn namelijk honderden gevallen als voorbeeld 10, waar dus de handschriften geen liquescentie aangeven. Men kan daar gevoeglijk uit afleiden, dat de aanleiding tot de notering ervan in de handschriften was, dat tijdens de repetitie de magister cantus niet tevreden was met het zingen van de tweeklank, hetgeen voor de samenstellers van het Graduale Romanum aanleiding kon zijn om equitone liquescenties in het geheel niet aan te geven.

3. Halfvocalen in stijgende tweeklanken

Stonden de :û en de :î bij de dalende tweeklanken ná de volle klinker, bij stijgende tweeklanken staan ze ervóór, maar dat is niet altijd goed te zien; immers, in de zangboeken van vóór 1974 werd de :î als .j geschreven, dus 'justitia' in plaats van 'iustitia'. De .j is immers een medeklinker zoals we op de basisschool leerden. Met de .v is het nog moeilijker. Afgeleid van de Latijnse hoofdletter .V (= :u en :û) werd hij, ook als .v, ingevoerd als medeklinker. Zo werd '.uult' (hij wil) tot '.vult' pas rond het jaar 1500. Uitgesproken als :ûult of tenminste als :wult is het vrijwel zeker nog in de vroege middeleeuwen.

De fonetisch aangeduide w̄ is de zogeheten 'bilabiale' (=tweelippig uitgesproken) :w, zoals die in het Engels wordt gebezigd.

In de volgende vijf voorbeelden zien we, dat de liquescentie van deze categorie steeds gevormd wordt door twee taalklanken, aangeduid door de stippellijnen.

Voorbeeld 11: Men zinge de brede en de korte torculus op de enige :a (van 'aan') die er in het Kloosterlatijn is; op de liquide noot SOL wordt dan, verbonden aan de SOL boven 'vos' :dûos, resp. :dw̄os gezongen (gewoonlijk horen we 'atfos'!).

Voorbeeld 12: Op de liquide noot LA boven '-tis' wordt :sû of :sw̄ gezongen, waaraan heel licht en vlot de :e (van 'vera') verbonden wordt. De stippellijn van de .r naar de laatste RE van 've-' duidt aan, dat hier een equitone liquescent had kunnen staan (zie de laatste zin van categorie 2).

Voorbeeld 13: Hier geldt hetzelfde mutatis mutandis als we bespraken bij voorbeeld 11; de stembanden blijven trillen.

Voorbeeld 14: Op de liquide noot RE zingt men :tî, waarop '-ustitiam' direct aansluit.

Voorbeeld 15: Op het eind van de equitone liquescent SI boven '-vem' zinge men

:mî, waarop wederom '-oseph' hecht aansluit.
In al deze gevallen is er sprake van stijgende tweeklanken. Zij vertonen liquescentie *op de grens van twee woorden*, maar liquescentie kan ook voorkomen in woorden als 'invenire', 'adventus', 'adiutor', terwijl van voorbeeld 15 gezegd kan worden , dat het ook in categorie 1 (liquidae) past.
Deze categorie van de liquescentie heeft ons overigens iets geleerd over de uitspraak van de .v die nogal afwijkt van de Nederlandse 'v'.

4. De liquescerende .g vóór :e en :i

Omstreeks het begin van onze jaartelling begonnen de keel-plofklanken in het Latijn .c (was eerst altijd :k) en .g (was eerst altijd :g als in het Franse 'gala') in de mond naar voren te schuiven, zodat het ruisklanken werden, de .c stemloos (= tj), de .g stemhebbend (= :dj), maar dan alleen vóór de klinkers :e (dus ook vóór .ae en .oe) en :i (dus ook vóór .y). De :dj werd spoedig :j (stemhebbend!), sterk gelijkend op de :i, maar met iets minder ruimte tussen tong en verhemelte. Naar de uitspraak vóór :e resp. :i zou men deze .g (= :j) ook als stemhebbend halfconsonant kunnen benoemen (categorie 2).
Deze hypothese wordt bevestigd door hetgeen Dr. Freistedt in zijn eerder genoemde boekje schrijft, namelijk dat men het woord 'maiestas' in de vroege middeleeuwen (op het gehoor afgaand - CH) wel schreef als 'magestas', waardoor de vele liquescenten op de .g vóór :e of :i verklaard zijn.

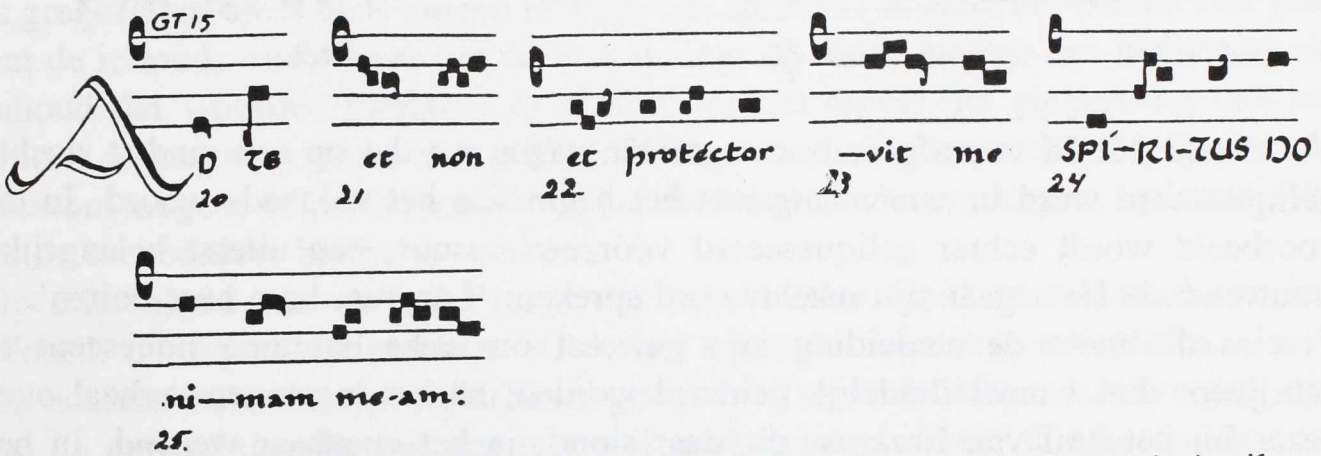

Ofschoon de .g vóór :e of :î nooit beschouwd werd als halfmedeklinker :j, of zelfs als halfklinker :î, zijn we er wel toe genoodzaakt omdat elke andere oplossing lijkt uitgesloten.
Voorbeeld 16 en 19 zijn beide equitone liquescenties, voorbeelden 17 en 18 zijn beide dalend, anticiperend op de toonhoogte van de volgende lettergreep, wat trouwens voorbeeld 19 ook doet. Overigens zou deze categorie kunnen worden ondergebracht bij categorie 2, ware het niet dat de vroegmiddeleeuwers de .g nooit hebben gezien als 'semivocalis' (halfklinker), doordat zij zich steeds gebaseerd hebben op veel vroegere grammatici.

5. Verheldering door scheiding

Sommige talen kennen het verschijnsel, dat tussen twee medeklinkers in één woord

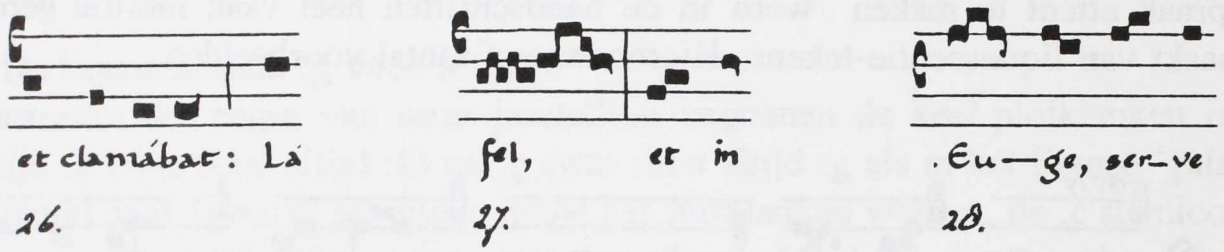
een klinker voorkomt die niet geschreven, wel echter uitgesproken wordt. In het Nederlands is dat vaak het geval tussen de :l en de :k, bijvoorbeeld in 'melk' dat doorgaans als :mellŭk klinkt. De linguistiek noemt deze vocaal 'swarabhakti vocaal' of, afgekort 'swa'. Wij spreken vaak van 'stomme' .e (:ė).
In het Latijn moet vaak een swa gevoegd zijn tussen twee opeenvolgende woorden om de eindmedeklinker van het eerste woord duidelijk te kunnen onderscheiden van de beginmedeklinker van het volgende woord. Om de zanger op de correcte uitspraak attent te maken werd in de handschriften heel vaak hiertoe gebruik gemaakt van liquescentie-tekens. Hieronder een aantal voorbeelden.

In voorbeeld 20 moet de :d van 'ad' losgemaakt worden van de :t van 'te' wil men verstaan worden. Verbindt men de twee woordjes, dan wordt het :attè, wat verstaan kan worden als 'a te' (De .a is altijd :a van bijv. 'daad'). Dus na de :d behoort direct een :ė gehoord te worden. Assimilatie blijkt dus uit den boze.
Voorbeeld 21: Als men 'et non' vlot achter elkaar uitspreekt, zoals bijvoorbeeld in de Nederlandse woordcombinatie 'dat niet', smoort men de :t van 'dat' doordat hij niet kan ploffen; dus ook hier is de :ė, zeker bij het zingen, noodzakelijk. Hetzelfde geldt voor de voorbeelden 22 en 23: op de liquide noot een korte en niet te sterke :ė zingen.
Voorbeeld 24: Bij het uitspreken van de tekst 'Spiritus Domini's zijn we geneigd de eind -.s van 'Spiritus' te assimileren aan de :d van 'Domini'. De .s wordt dan .z, dus stemhebbend omdat de :d stemhebbend is (assimilatie). Door een :ė ertussen te voegen wordt de uitspraak gemakkelijker en verstaanbaarder. Doordat de liquide noot equitoon is met de LA van 'Dominus' gaat dit nog soepeler.
Voorbeeld 25 heb ik bij deze categorie ondergebracht omdat ik denk dat de bedoeling van deze liquescentie is geweest een scheiding aan te brengen tussen 'animam' en 'meam' terwille van de verstaanbaarheid. Immers, in tegenstelling tot de Germaanse talen kent het Latijn slechts één :a, namelijk die van het Nederlandse 'baan'; juist deze enigszins versierde toonzetting zou zonder hoorbare scheiding

van de twee woorden kunnen worden verstaan 'anima mea(m)' (eerste of zesde naamval), terwijl de vierde naamval bedoeld is (ik heb *mijn ziel* verheven tot u), en die eindigt op :m.

Drie merkwaardige liquescenties

Voorbeeld 26: In voorafgaande categorieën zagen we dat op een eind-:t slechts geliquesceerd werd in samenhang met het begin van het volgende woord. In dit voorbeeld wordt echter geliquesceerd vóór een cesuur, een uiterst belangrijke trouwens: de Heer gaat zijn machtwoord spreken: 'Lazarus, kom naar buiten'. Precies dit moet de aanleiding zijn geweest om deze equitone liquescent te schrijven: die :t moet duidelijk gehoord worden, na het ingetogen verhaal over Jezus bij het graf van Lazarus, die daar stond, in het openbaar wenend. In het Graduale Triplex zien we dat alleen het handschrift van Laon het aangeeft. Dat laat zich verklaren door het feit dat aanduidingen van equitone liquescentiess in de handschriften niets toevoegen aan de muzikale notatie, mits de dictie in de contekst juist is. Het liquescentieteken is daartoe een waarschuwing in verband met een correcte uitspraak.
Voorbeeld 27: Dit fragment is tot op zekere hoogte vergelijkbaar met voorbeeld 26: een dramatisch moment uit de tekst van psalm 28 'zij gaven mij tot voedsel gal. Het lijkt mij, gezien ook de muzikale tekst, niet overdreven als deze :l op het eind afgesloten wordt door een goed verneembare :ℓ.
Bij de behandeling van de tweeklanken vermeldt *Le Nombre Musical* (III, no. 51), Diphtongues, precies dit voorbeeld 28 als een dalende tweeklank .eu, dus :e = volle -+:u=halfklinker. Zoals Mocquereau schrijft is het woord uit het Grieks in het Latijn overgenomen. Nu geeft mijn Grieks woordenboek rond 1500 woorden die beginnen met 'eu' (= bw. goed). Wij kennen er ook enige van, bijvoorbeeld euthanasie (= goede dood). In al die gevallen *op twee na* zijn beide klinkers kort. Die twee woorden zijn 'eua' en 'euge'; beide zijn 'hoi-hoi-hoi'-uitroepen en beide hebben een circonflex op de 'u' en zijn daarom lang. Dus zijn het stijgende tweeklanken. Het liquescentieteken kan daarom slechts betrekking hebben op de .g in 'euge', een geval dus voor de vierde categorie.

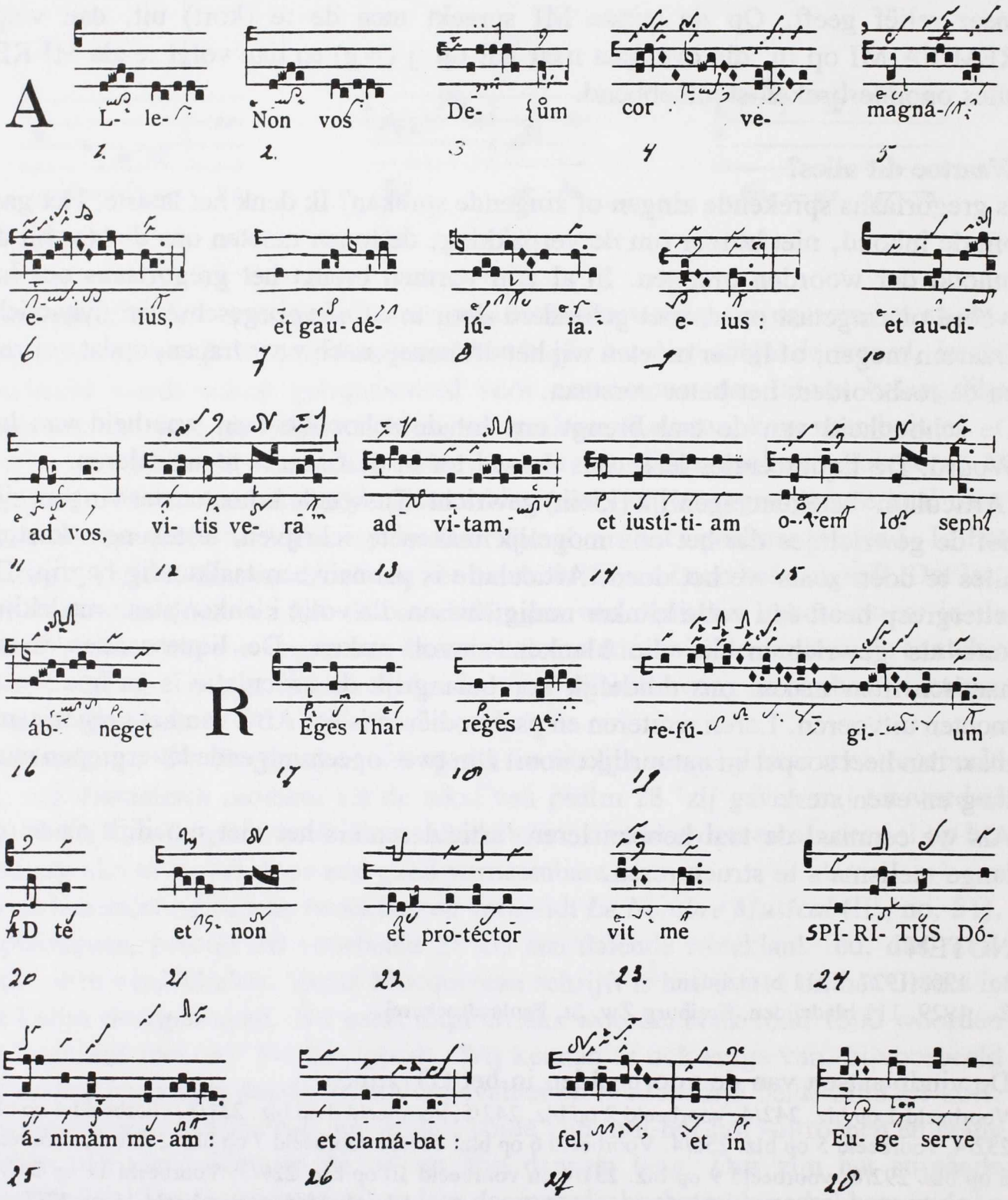
Nog iets over de uitvoering.
Opvallend is de sextsprong omhoog. Het Graduale Romanum geeft een kwint sol-re, maar alle door mij geraadpleegde handschriften geven een sext sol-mi. Die MI is een oriscus (torculus quassus) die men, zeker hier, mijns inziens zou moeten uitvoeren als een mordent, dus MIREMI, die de bewogenheid van de uitroep nog meer reliëf geeft. Op de eerste MI spreekt men de :e (kort) uit, dan volgt REMIFA-MI op :u, die overgaat naar RE op :j (=g) en dan volgt :e als MI-RE, alles ononderbroken stemhebbend.

Waartoe dit alles?
Is gregoriaans sprekende zingen of zingende spreken? Ik denk het laatste. Het gaat om de inhoud, niet zozeer om de verpakking; de tonen moeten ons dichter bij de inhoud der woorden brengen. In al zijn vormen brengt het gregoriaans ons het woord onaangetast over, niet gehinderd door maat of voorgeschreven dynamiek. Daarom mogen, of liever moeten wij het declamatorisch voordragen, opdat wij zelf en de toehoorders het beter verstaan.
De schoonheid van de taal brengt ons tot de schoonheid en waarheid van het Woord. De liquescenties leren ons de taal tot in de finesses te articuleren.
'Articulum' betekent eigenlijk (klein) gewricht. Tussen de lidmaten der vingers zijn het de gewrichtjes die het ons mogelijk maken te schrijven, te tekenen, kortom alles te doen zoals we het doen. Articulatie is primair een taalkundig begrip. De lettergreep heeft één volle klinker nodig; tussen die volle klanken staan medeklinkers als gewrichten die die klanken zinvol maken. De liquescenties in de handschriften maken ons duidelijk hoe belangrijk de articulatie is en hoe we ze moeten uitvoeren. Leren reciteren en psalmodiëren is het ABC van het gregoriaans, maar dan heel soepel en natuurlijk: nooit zijn twee opeenvolgende lettergrepen even lang en even sterk.
Als we eenmaal de taal hebben leren 'articuleren' is het niet moeilijk meer om lange melisma's te structureren. ■

NOTEN
1. 1908/1927, 1311 bladzijden.
2. 1929, 111 bladzijden, Freiburg Zw. St. Paulusdruckerei.

De vindplaatsen van de voorbeelden in het GT zijn:
Voorbeeld 1 op blz. 242/4, voorbeeld 2 op blz. 242/5, voorbeeld 3 op blz. 231/3, voorbeeld 4 op blz. 232/4, voorbeeld 5 op blz. 256/4. Voorbeeld 6 op blz. 185/6, voorbeeld 7 op blz. 242/6-7, voorbeeld 8 op blz. 292/8, voorbeeld 9 op blz. 231/4 en voorbeeld 10 op blz. 229/3. Voorbeeld 11 op 242/6, voorbeeld 12 op 228/4, voorbeeld 13 op 231/5, voorbeeld 14 op 56/4 en voorbeeld 15 op 22/7.
Voorbeeld 16 op blz. 484/5, voorbeeld 17 op 58/5, voorbeeld 18 op 58/6, voorbeeld 19 op 321/6-7. Voorbeeld 20 op blz. 15/1, voorbeeld 21 op 186/1, voorbeeld 22 op 186/8, voorbeeld 23 op 194/3,

voorbeeld 24 op 252/1 en voorbeeld 25 op blz. 15/1. Voorbeeld 26 op blz. 124/2, 27 op blz. 149/4 en 28 op blz. 515/3.

LITURGIE

PAROCHIETOCHT I: GERARDUS MAJELLA TE UTRECHT

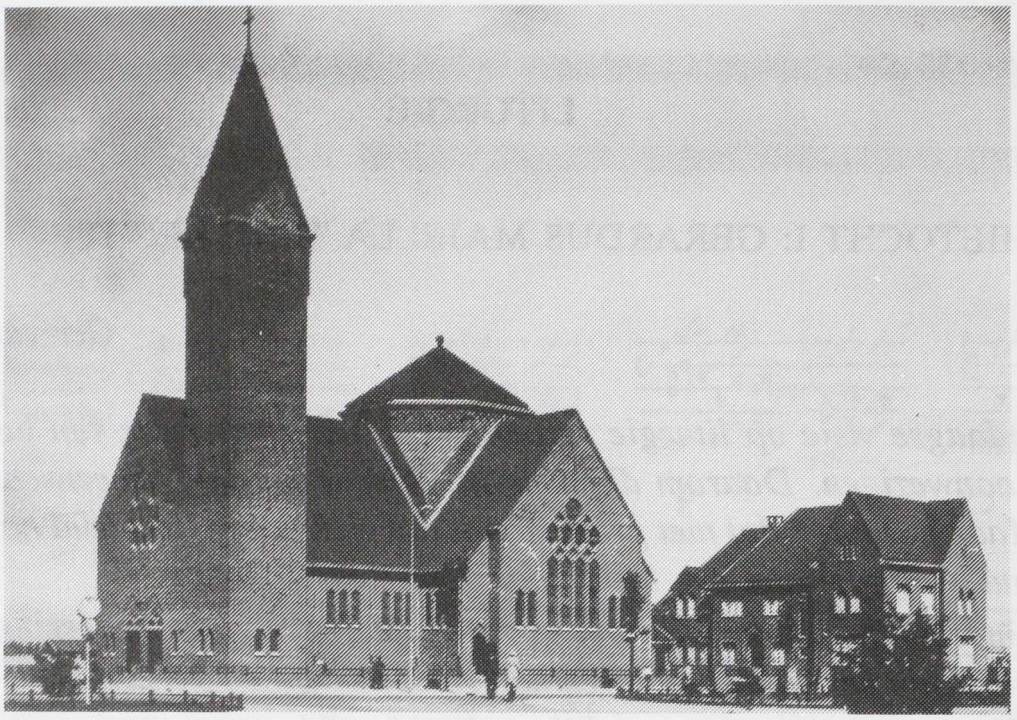
*Ger van der Laan**

De hedendaagse visie op liturgie veronderstelt een grote mate van betrokkenheid van alle aanwezigen. Daarom dient de liturgische muziek gemeenschapsvormend te zijn. Maar hoe moet dat met gregoriaans dat zich door zijn veelal hoge moeilijkheidsgraad nou juist niet erg leent voor gemeenschapszang.
Het zou interessant kunnen zijn om eens te kijken hoe er in de vieringen van een gewone parochie een plaats gegeven kan worden aan het gregoriaans, niet alleen in een ouderwetse hoogmis, maar bijvoorbeeld ook in een woord- en gebedsdienst of een uitvaart. Zo kwam ik in contact met pastor Mensink van de St. Gerardus Majella-parochie in een buitenwijk van Utrecht. Ons gesprek gaat over liturgie, de in zijn parochie voorkomende vormen daarvan, de keuze voor Latijn en Nederlands, de betrokkenheid van de gelovigen, het functioneren van koor, dirigent en organist, de al dan niet bewuste keuze voor gregoriaans in de vieringen.
Tijdens een lang gesprek ontpopte pastor Mensink zich als een vriendelijke man die over liturgie zo het een en ander te vertellen heeft.

Wat verstaat u onder liturgie?

"Liturgie", zegt pastor Mensink, "is in de eerste plaats en bovenal bedoeld als EREDIENST in de richting van God, anderzijds dient zij ook tot stichting van de gelovigen. Er is een verticale relatie: de gemeenschap brengt lof, dank en eer aan God, terwijl God zich inlaat met de mensen. Daarnaast is er een horizontale relatie tussen de gelovigen onderling, de priester, het koor.

* Ger van de Laan raakte in de zestiger jaren betrokken bij de Nederlandstalige kerkmuziek en was van mening dat conform Vaticanum II en de actieve deelname van de gelovigen in de vieringen steeds Nederlands gezongen diende te worden. Het gregoriaans trok hem niet erg aan, vanwege de moeilijkheidsgraad en de vaak abominabele uitvoeringswijze. Toen hij in verband met sollicitaties steeds weer met gregoriaans geconfronteerd werd, heeft hij de SNK-cursus 'Specialisatie Gregoriaans' gevolgd. Daar heeft hij de 'schoonheid van het gregoriaans' ontdekt.

Er is ook het mystieke aspect. Je bent in een viering bezig met de geheimen van het geloof zoals de menswording van God, de dood van Christus als een zoenoffer dat door de Vader aanvaard wordt, onze opname in het mystieke lichaam van Christus door het doopsel. En dan is er in de liturgie natuurlijk de bediening van de sacramenten. En, ook al zijn er andere vormen van liturgie mogelijk, heel sterk en heel centraal gaat het daarbij om de viering van de Eucharistie, in feite de kern van heel de eredienst van de Kerk."

Daarmee raakt de pastor een voor mij gevoelig punt. Door het steeds toenemende priestertekort zijn er immers steeds meer parochies zonder priester. Viering van de Eucharistie is dan vaak niet mogelijk. En je hoort ook wel van de opvatting dat de viering van bijvoorbeeld doopsel, huwelijk of uitvaart een eigen vorm zou kunnen hebben waarin niet automatisch ook een Eucharistieviering hoeft plaats te vinden. Volgens pastor Mensink is er ook ruimte voor vieringen zonder Eucharistie. "Dat is ook altijd zo geweest in de Kerk," zegt hij, "en in het buitenland worden bijvoorbeeld huwelijks- en uitvaartdiensten wel gehouden zonder Eucharistie, zelfs al is er een priester aanwezig. Denk ook aan een vesperdienst, een avondwake. Desondanks staat naar zijn idee in het geheel van de eredienst van de Kerk aan God het vieren van de sacramenten, en dan in het bijzonder de viering van de Eucharistie, absoluut centraal. Huwelijks- en uitvaartdiensten hebben ook een duidelijke innerlijke betrokkenheid op de Eucharistie. En dat hoeft naar zijn mening niet expliciet te blijken uit het feitelijke vieren van Eucharistie in zo'n dienst:

- Paulus noemt het huwelijk een afspiegeling van het mystieke huwelijk tussen

Christus en de Kerk, zijn Bruid; dat mystieke huwelijk wordt nou juist gevierd in de Eucharistie;
- bij een uitvaart dient de verrijzenisgedachte naar voren te komen; juist ook in de Eucharistie worden dood en verrijzenis van Christus gevierd.

Vieringen zonder Eucharistie moet je ook niet lager waarderen dan die waarin de Eucharistie wel gevierd wordt. Je moet alleen waken voor de opvatting dat je de Eucharistie eigenlijk niet nodig hebt, dat je net zo goed zonder kunt. Je gaat dan namelijk afdingen op de waarde van de Eucharistie en dan zit je heel erg fout. Je mag de 'link' naar de Eucharistie nooit ontkennen."
"Er zit nog een andere kant aan de viering van de sacramenten", vervolgt pastor Mensink. "Een viering zonder sacrament kan je tot in je ziel raken, waar een Eucharistieviering misschien volledig aan je aandacht ontsnapt. Toch is er dan bij de viering van een sacrament altijd nog een objectief gebeuren dat onafhankelijk is van subjectieve beleving en intentie, van zowel de bedienaar van het sacrament als de erbij betrokken gelovige. Neem als voorbeeld iemand die gedoopt wil worden. Zowel de bedienaar als de dopeling zijn bewust bezig met die doop, maar op het ultieme moment worden ze bijvoorbeeld erg afgeleid door omstandigheden eromheen. Dan zal er toch sprake zijn van een geldige doop, zozeer zelfs dat je dat gedooptzijn nooit meer ongedaan kunt maken, al zou je dat willen.
De essentie van de sacramenten is dat God iets doet met de ontvanger, God werkt in die persoon. Door het stellen van de handeling gebeurt er iets met je, wordt er iets aan je voltrokken. En die werking van God vind je eigenlijk overal in de liturgie. Hij kan alleen geblokkeerd worden door een volstrekt niet geloven. Consequentie hiervan is ook dat je de waarde van een viering nooit mag afmeten aan de subjectieve beleving van wie dan ook. Slecht preken, bidden, zingen bepaalt niet de waarde van een viering. Het gaat er in feite om wat God daar met die gemeenschap en met de individuele deelnemers doet."

Hoe krijgt liturgie nu vorm? Hoe wordt een viering opgebouwd?

"Van oudsher en ook vandaag de dag wordt liturgie opgebouwd uit een aantal elementen als schriftlezingen, gebeden en gezangen, belijdenis, verkondiging, handelingen en symbolen. Sacramenten zijn in zich al teken van wat zij aanduiden, denk aan brood en wijn, communie bij de Eucharistie, jawoord en ringen bij een huwelijk."
De reactie van pastor Mensink op de overweging dat je uit dat geheel dus een viering kunt opbouwen met weglating van het element sacrament, klinkt als "ja maar". "Je krijgt dan toch een heel andere viering. Het gaat bij het vieren van liturgie niet alleen om leerdienst en gebed, er is ook dat vieren van de mysteries, er is ook dat

daadwerkelijk handelen van God met de mens:
- in de Eucharistie komt Christus werkelijk aanwezig, bij de communie verdiept zich werkelijk de relatie met Hem;
- bij de doop wordt de dopeling werkelijk opgenomen in het mystieke lichaam van Christus;
- bij het huwelijk worden twee mensen werkelijk man en vrouw.

Een viering zonder sacramenten is niet op voorhand waardeloos maar heeft wel een afgeleid karakter. Er moet voor worden gezorgd dat het geheel van de eredienst niet wordt uitgehold. Je moet je afvragen welk mysterie je dan viert, hoe de verticale relatie van God met de mens aan de orde wordt gesteld. Waak vooral voor de opvatting dat een woord- en communieviering hetzelfde is als een Eucharistieviering met alleen weglating van de instellingswoorden. Laat duidelijk blijken dat er geen Eucharistie is."

Ons volgende gepreksonderwerp is de functie van de priester als bedienaar van de sacramenten. De mening van pastor Mensink is dat liturgie voor een priester niet mogelijk is zonder volk. Andersom kan wel. Een priester is niet de exclusieve bedienaar van de sacramenten. Op grond van het algemeen priesterschap kunnen gelovigen zeker liturgie vieren zonder priester, ook met sacramenten als doop en ook huwelijk. Natuurlijk zijn dan niet alle vormen van liturgie mogelijk, denk aan Eucharistie en het toedienen van wijdingen.

Wat doen we met taal in de liturgie?

"Natuurlijk is Nederlands een geaccepteerd gegeven. Je drukt je nu eenmaal het beste uit in je moerstaal. Toch heeft ook het Latijn grote waarde. Volgens een uitspraak van het concilie is het de taal van de Kerk. Het is dan ook een symbool voor het universele karakter van de Kerk. Bijvoorbeeld, het zingen van het *Credo* in Lourdes door zoveel mensen uit zoveel verschillende culturen maakt diepe indruk. Daarnaast is het Latijn een cultuurgoed uit een rijke traditie. Het gelovig denken en beleven door de eeuwen heen uit zich in een schat aan gebeden en gezangen. Ze hebben daardoor een onschatbare waarde. Bewaren dus en er heel zorgvuldig mee omgaan."
Pastor Mensink heeft altijd een grote belangstelling gehad voor de Latijnse viering van de Eucharistie. Op grond van zijn ideeën, die hij in deze parochie ook praktizeert, is hij bestuurslid van de Vereniging voor Latijnse Liturgie. "Het ligt helemaal in mijn lijn."
Bezwaren die er aan het gebruik van Latijn zouden kleven worden door hem met nadruk gerelativeerd. Bij het zingen van het *Credo* of het *Te Deum* wordt bij de

mensen in weten en beleven echt wel het idee van geloofsbelijdenis of grote lofprijzing en dankzegging tot uitdrukking gebracht, ondanks het niet woordelijk verstaan van de tekst. Bij een prefatie komt het karakter van de viering van een mysterie sterk naar voren. In feite is dat vieren belangrijker dan de letterlijke tekst. Je wordt boven jezelf uitgetild. De prefatie is toch ook eigenlijk een grote lofprijzing.

Hoe wordt in deze parochie omgegaan met taal en muziek?

"Je moet in een parochie rekening houden met tradities, gegeven situaties, mogelijkheden en ook onmogelijkheden. Je kunt dat wel bijsturen maar het zijn toch gegevens waar je rekening mee houdt. In deze parochie zingt een meerstemmig koor dat, met een traditie van tientallen jaren, gewend is aan een bepaald patroon. Gregoriaans valt daarbuiten.
Men zingt in de zondagse hoogmis. De vaste gezangen worden meerstemmig gezongen in het Latijn. Daarnaast worden meerstemmige stukken gezongen. Primair belang bij de keuze ervan is niet de taal maar de muziek. Nederlandse liederen worden gezongen bij de opening, tussen de lezingen en aan het slot. Daarbij zingen de gelovigen mee. Gezangen waarbij celebrant/cantor, koor en volk een duidelijk toebedeelde rol hebben, zoals bijvoorbeeld de serie Cantatorium dat kent, worden niet gebruikt.
Er zijn eigen liedbundels beschikbaar, ook voor de meerstemmige stukken. Regelmatig is er overleg tussen pastor en koor waarbij voor een bepaalde periode of voor een bepaald feest wordt overlegd wat er wordt gezongen. Daarbij worden uiteraard liederen en ook meerstemmige stukken gekozen die bij die periode of dat feest passen.
Koor en orgel staan opgesteld achterin de kerk maar dat moet in de toekomst anders worden. Er is uit een kerk die gesloten werd, een Maarschalkerweerd-orgel overgenomen dat na restauratie een plaats zal krijgen voor in de kerk. Als ook het koor voorin staat zal dat nieuwe mogelijkheden geven om het volk bij het zingen te betrekken. Ook wordt gedacht aan het inschakelen van een cantor. Die zou met name de psalm van de zondag kunnen zingen. Voor een koor is dat een te grote opgave omdat dan steeds nieuwe psalmen moeten worden ingestudeerd.
Naast de hoogmis op zondag is er een stille mis op zaterdagavond. Er is geen behoefte dat te veranderen. Het is maar zeer de vraag of je de gelovigen nu zo'n grote dienst bewijst met het zingen van liedjes. Een cantor zou met een organist ook hier eventueel een rol kunnen vervullen op voorwaarde dat er verantwoord en verzorgd wordt gemusiceerd."
Pastor Mensink heeft overigens grote twijfels over de kwaliteit van het Nederlandstalige repertoire. Hij schuift niet op voorhand alles aan de kant, maar is niet en-

thousiast en blijft er kritisch in.

Hoe kunnen we omgaan met de tekst van liederen en gezangen? Hoe moeten we de teksten kiezen om ze in het geheel van de liturgie een eigen functie te geven? Vaak kunnen de teksten ook een thematische functie hebben, zoals bij de gregoriaanse propriumgezangen, die toch vaak een duidelijke binding hebben met de lezingen.

Pastor Mensink relativeert dat een beetje. "Je moet niet alles willen verklaren. Niet alles hoeft begrepen te worden. Soms wil men wel eens te veel rationaliseren. Je viert toch ook een mysterie.
Van de andere kant kun je natuurlijk gebruik maken van de teksten die de zondag je aanreikt. Dat gebeurt misschien ook wel te weinig. De psalm van de zondag heeft vaak een brugfunctie tussen oudtestamentische lezing en evangelie en kan daarom belang hebben voor de verkondiging. Ook de propriumgezangen kun je natuurlijk gebruiken als ze goede handreikingen bieden. In elk geval moet je ervoor zorgen dat de preek binding heeft met de lezingen."
De pastor is een sterk voorstander van het volgen van de door de Kerk aangereikte driejarige lezingencyclus. Actualiteit moet wel van buitengewoon belang zijn wil het in de verkondiging een grote rol spelen. De voorbeden bieden daar wel ruimte voor.

Kunnen de propriumgezangen van de mis gebruikt worden in een viering zonder Eucharistie? Moet dit kunnen in een viering die thematisch verband houdt met de lezingen van die zondag. Immers de teksten van die propriumgezangen hebben eveneens een duidelijke link met die lezingen. De Latijnse tekst moet natuurlijk wel op enigerlei wijze vertaald worden naar de gelovigen.

Pastor Mensink vindt dat Latijn in zo'n viering moet kunnen. Er wordt toch ook dikwijls in andere buitenlandse talen gezongen. *Credo* of *Gloria* kunnen heel goed apart functioneren als geloofsbelijdenis of eerbewijs aan God. Je moet natuurlijk altijd een bewuste keuze maken voor wat je zingt en wanneer. Als je met een gezang niemand een dienst bewijst, is er een verkeerde keus gemaakt.

Hoe functioneert het gregoriaans in uw parochie?

"In de hoogmis met het gemengde koor worden alleen het *Credo*, de prefatie en het *Pater Noster* in het Latijn gezongen. Zes jaar lang werd eens in de maand ook een gregoriaanse hoogmis gezongen met alles er op en er aan. Onder leiding van Kees van der Burg werden door een aantal leden van het Utrechts Studenten

Gregoriaans Koor de vaste en propriumgezangen uitgevoerd op een muzikaal zeer verantwoorde manier. Omdat de keuze van de muziek vooral voor de zangers een uitdaging moet zijn, was het voor de gelovigen echter meestal niet een feest van herkenning. Zelfs de vaste gezangen konden niet worden meegezongen omdat ze veelal onbekend waren.
Toen er door tijdgebrek van de dirigent een eind kwam aan deze optredens, werd het bestaande seniorenkoor (een mannenkoor, dat al bestond als rouw- en trouwkoor), bereid gevonden eens in de maand een gregoriaanse viering te verzorgen. In uitvaartdiensten werd al gregoriaans gezongen en ook wel in huwelijksvieringen. Nu poogt men in de hoogmis introitus en alleluia te zingen, aangevuld met van vroeger bekend gregoriaans repertoire. Op termijn wil men meer zingen van de propriumgezangen. Gelukkig is de organist van de kerk (Frans Kaag, kerkmusicus van beroep en inmiddels al zo'n 70 jaar), opgegroeid met gregoriaans en daardoor in staat op bekwame wijze leiding te geven, gebaseerd op de vertrouwde methode van Solesmes. Het voordeel van de nieuwe schola is dat er op een creatieve manier met gregoriaans kan worden omgegaan. Er wordt ook ingespeeld op de gelovigen die daardoor, veel meer dan voorheen, mee kunnen zingen en dat doen ze graag. Naast een dagelijkse stille Mis is er ook eenmaal in de maand een uur van uitstelling en aanbidding (waar toch altijd wel zo'n kleine vijftig mensen aanwezig zijn) en in de mei- en oktobermaand lof.
Ook dan is er ruimte voor vanouds bekende gregoriaanse gezangen als *Tantum ergo*, *Adoro Te*, *Panis Angelicus* en dergelijke.

Is er geen behoefte aan een meer Mederlandstalige liturgie?

Volgens pastor Mensink blijkt dat niet in de praktijk. Hij hecht grote waarde aan een eigen identiteit van de liturgie in de parochie. Er zijn willens en wetens bepaalde keuzen gemaakt. Hoewel anderen wellicht zouden kiezen voor veel meer Nederlands, blijkt de in de parochie gekozen vormgeving heel goed te voldoen. In een grote plaats als Utrecht blijkt zo'n uitgesproken eigen identiteit ook een grote aantrekkingskracht te hebben voor de hele regio.

Een belangrijk basisgegeven voor de liturgie is volgens de pastor:
Ook al is veel in de liturgie een voorgeschreven geheel, je staat toch steeds weer voor de taak om de soms overbekende teksten opnieuw tot leven te brengen. En dat geldt niet alleen voor de priester, maar evenzeer voor lector, acoliet, koorzanger, organist, dirigent en de gelovige gemeenschap. ■

HARTKERIANA

Redactioneel

Hartkeriana is een in september 1994 opgericht ensemble, dat het gregoriaans op professionele wijze ten gehore wil brengen. Binnen het omvangrijke gregoriaanse repertoire bestaat een veelheid aan muzikale genres, vormen en stijlperiodes, waarvan niet alle facetten binnen de gangbare liturgische praktijk aan bod komen. Eén van de redenen hiervoor zijn de vaak virtuoze melismatische gezangen, die hoge technische eisen stellen aan de zangers. Verder hebben de snel evoluerende inzichten omtrent uitvoeringspraktijk geleid tot een behoefte aan gespecialiseerde musici en diepgaande musicologische studie.
Sinds de vijftiger jaren is onder de invloed van de benedictijner monnik Dom Eugène Cardine door vergelijkende bronnenstudie een zowel ritmische als melodische vernieuwing ontstaan die inmiddels bekend staat onder de naam semiologie.
Hartkeriana bestaat uit een tiental zangers die, elk vanuit hun eigen invalshoek, de

universele herwaardering van het gregoriaans als cultureel erfgoed propageren.
In oktober gaf de schola het presentatieconcert in de St. Nicolaaskerk te Amsterdam. Voor dit eerste concert werd een keuze gemaakt uit twee soorten psalmteksten: smeek- en lofpsalmen getoonzet in een rijke verscheidenheid aan muzikale vormen uit mis- en officierepertoire.
Het ensemble staat onder leiding van Eugeen Liven d'Abelardo. Hij werd geboren in 1950 te Knokke aan Zee. Na zijn gymnasiumstudies aan het Klein Seminarie te Roeselare, studeerde hij orgel, harmonie, contrapunt en fuga, en compositie aan de Koninklijke Muziekconservatoria te Gent en Brussel. Vervolgens specialiseerde hij zich in orkest- en koordirectie aan de Staatliche Musikhochschule te Keulen onder leiding van Prof.Dr. Wolfgang von der Nahmer, en verder met internationale studiebeurzen een aantal jaren in Rome, Stockholm, Basel en Wenen.
Hij heeft ruime ervaring zowel op koor- als orkestgebied in binnen- en buitenland. Sinds een aantal jaren wijdt hij zich intensief aan de studie van zijn jeugdliefde, het gregoriaans, mede dankzij de stimulans van Wim van Gerven en frater Kees Pouderoijen in Solesmes.
Eén van de toonaangevende bronnen voor dit onderzoek is het Antifonale van Hartker, dat rond het jaar 1000 werd geschreven door de kluizenaar Hartker, monnik van de abdij Sankt Gallen. De codex staat bekend als Antiphonarium Hartkeri Sankt Gallen 390. Het betreft hier een overzicht van het toen gangbare monastieke officie-repertoire, genoteerd met grote nauwgezetheid en elegantie. Deze unieke collectie, een hoogtepunt van het gregoriaanse repertoire, is slechts ten dele voor de muziekpraktijk toegankelijk en wacht nog steeds op een degelijke muzikale transcriptie. Hartkeriana stelt zich tot doel in de toekomst de rijkdom van dit handschrift te ontsluiten en tot klinken te brengen.

Hieronder volgt een deel van de toelichting uit het programma van het eerste concert van Hartkeriana:

Het klooster Sankt Gallen in Zwitserland dankt zijn naam aan de heilige Gallus (Ca. 550 - 627). Deze Ierse monnik vestigde zich rond 612 bij het Bodenmeer en leidde daar met enkele leerlingen een kluizenaarsbestaan. Maar al is het klooster naar hem genoemd, hijzelf was zeker niet de stichter ervan. Pas in 712 is er op de plaats van zijn kluizenarij een klooster gesticht.
Dit klooster kende tot ongeveer de 10e eeuw een enorme opbloei: de produktie ervan was dan ook gekenmerkt door een hoog artistiek niveau. Het bezat een groot en belangrijk scriptorium en herbergde vele vakkundige scriptores, die prachtige handschriften vervaardigden. Tevens hebben de monniken van Sankt Gallen bijgedragen tot de groei van het liturgische repertoire door tropen, offertoriumver-

zen, sequensen etc. te componeren. Enkele van hen zijn met naam bekend, mede uit de kronieken van Sankt Gallen die ons overgeleverd zijn, en waarin vele wederwaardigheden, al dan niet historisch correct, verhaald worden.

Stiftsbibliothek 390 Antiphonarium Hartkeri, tomus 1

Eén van de fraaiste liturgische handschriften uit Sankt Gallen is het Hartker-antifonale, dat rond het jaar 1000 is vervaardigd. Het is het oudst bewaard gebleven handschrift met de gezangen voor het koorgebed: het bevat responsories en antifonen, en daarnaast een venitorium, waarin de psalmodie van de invitatoriumpsalm te vinden is, en een tonarium, waarin alle antifonen naar modaliteit gerangschikt zijn. Het is ontstaan in en voor het klooster Sankt Gallen en het bevindt zich nog steeds in de voormalige kloosterbibliotheek. In de loop der tijden is het enkele malen heringebonden. Momenteel bestaat het uit twee delen en wordt het bewaard onder de signatuur Sankt Gallen, Stiftsbibliothek, 390 en 391.

Rond het ontstaan van dit antifonale zijn enkele legenden in omloop. Zo wil de traditie dat het antifonale in zijn geheel geschreven zou zijn door de monnik Hartker, die zich aan het eind van de tiende eeuw heeft laten inkluizen. Als recluus zou hij zijn antifonale geschreven hebben. Zijn schrijverschap is uitgebeeld op een van de zes pentekeningen die in het handschrift te vinden zijn: een miniatuur waarop de monnik Hartker te zien is, die zijn antifonale aan de heilige Gallus opdraagt.

Zoals het echter vaker gaat met dergelijke romantisch getinte verhalen, blijkt deze legende bij nadere beschouwing niet houdbaar. De monnik Hartker heeft rond het jaar 1000 in Sankt Gallen geleefd en is daar daadwerkelijk ingekluisd geweest. Zijn kluis, genaamd de *cella sancti Georgii* stond aan de rand van het kloosterterrein. Voordat Hartker deze ruimte betrok, woonde er een kluizenares, die rond 980 gestorven is. Hartker op zijn beurt heeft gedurende ongeveer 30 jaar, tot zijn dood

in 1011, in deze kluis gewoond. Er zijn voldoende bronnen die deze feiten bevestigen. Maar het bovengenoemde Hartker-antifonale is niet door één persoon geschreven. Een nauwkeurige studie van zowel de tekst als de muzieknotatie heeft onlangs laten zien dat er bij het vervaardigen tenminste drie personen betrokken zijn geweest. Daarnaast is er nog een vierde aan te wijzen, die kort daarna enkele toevoegingen en veranderingen heeft aangebracht. Waarschijnlijk is het deze vierde man geweest die in de opdrachtsminiatuur de randtekst in de boven- en onderrand en de aanduiding *Hartkerus reclusus* heeft geschreven; de naam van Gallus is nog weer later toegevoegd.
Wie van hen was de monnik Hartker? Was hij de eerste van de vier, degene die besloten heeft een antifonale te maken, die het vervolgens heeft opgeluisterd met pentekeningen, die om een of andere reden zijn werk niet heeft kunnen afmaken, en wiens naam later uit eerbied op de opdrachtsminiatuur geschreven is? Of was hij de vierde, degenen die de laatste hand heeft gelegd aan het handschrift en vervolgens met zijn eigen naam signeerde? Dat zou een onbescheidenheid veronderstellen, die wij in de 20e eeuw voor een middeleeuwer ongeloofwaardig en ongepast vinden!
Het Hartker-antifonale is geschreven rond het jaar 1000. Dat was een periode waarin de enorme bloeitijd van het klooster goeddeels voorbij was. Immers reeds in de 10e eeuw zette de economische en politieke achteruitgang in. Toch zijn er in deze periode nog prachtige liturgische handschriften vervaardigd; bovendien bevond de muzieknotatie van Sankt Gallen zich nog steeds op een hoogtepunt. Melodisch is deze notatie zeer onnauwkeurig, maar daar staat tegenover dat er een rijkdom aan muzikale schakeringen in de zang kan worden vastgelegd. Zowel ritmiek als (in minder mate) ook dynamiek en klankkleur worden aangegeven, en het resultaat is een toonzetting waaruit een groot respect voor de liturgische teksten spreekt. Welke van de vier handen er ook aan het werk is, of het Hartker zelf is of een ander, overal zien we de grote toewijding aan de liturgie waarvoor het handschrift bestemd was.

Informatie over toekomstige optredens kunt u verkrijgen via het secretariaat: telefoon 020-632.93.06 (D. Bunschoten) ■

CD-BESPREKING

DRIE NIEUWE CD'S

Ike de Loos

Deze keer zijn er drie CD's te bespreken, waarvan er twee van Nederlandse makelij zijn en een van Vlaamse.

Om met de laatste te beginnen: het Gregoriaans Koor van Leuven o.l.v. Frans Mariman heeft de CD *Splendor Gregorianus* uitgegeven. Hierop staan gezangen uit het Temporale: de Kerstkring en de Paaskring, uit zowel mis als officie.
Het is in alle opzichten een aangename CD. De mannen produceren een lekker stevig geluid, maar desondanks wel soepel. Er zit veel vaart in deze zang. Kleine ongerechtigheidjes zijn er natuurlijk ook. Soms mengen de stemmen niet helemaal, soms is het niet spatgelijk of spatzuiver, maar omdat er fris van de lever en met kennelijk plezier gemusiceerd wordt, is dat veel minder storend dan bij een koor dat staat te peuteren op de neumen.
Hoewel over het algemeen de stukken gezongen worden zoals die in ons huidige Graduale te vinden zijn (dus zonder melodische correcties op grond van de middeleeuwse handschriften) zijn er een paar bijzondere melodieën te vinden. De meest opvallende zijn het alleluia *Laetatus sum* en het responsorie *De ore prudentis*. Het alleluia wordt gezongen in de reconstructie van Fred Schneyderberg (die ook het graduale *Qui sedes* reconstrueerde). Het leuke hiervan is dat op de CD meer te vinden is dan in het Graduale. Dit alleluia heeft niet één, maar twee verzen: na het vers *Laetatus sum* volgt nog een vers: *Stantes erant pedes nostri*. Beide verzen zijn opgenomen. Daarnaast is er het responsorie *De ore prudentis*, dat gezongen wordt in de reconstructie van Wim van Gerven. Hiervoor is gebruik gemaakt van handschriften uit alle windstreken, van de 11e tot de 14e eeuw. Alle lof voor dirigent, koor, Fred Schneyderberg en Wim van Gerven, en niet te vergeten de solisten die (zeer verdienstelijk) de soli voor hun rekening nemen.

Ook de CD *Rorate coeli*, gezongen door de Schola Cantorum van het Ward Instituut o.l.v. Louis Krekelberg is alleszins de moeite waard. De inhoud heeft een heel ander karakter dan die van het Vlaamse koor: hier is de volledige mis van de vierde Adventszondag te vinden, inclusief alle gebeden van de priester (gezongen door pastor Wilfried Prikken), alle acclamaties, etc. Daarnaast is er samenzang in de daartoe geëigende delen: ongeveer 300 mannen en vrouwen, leden van

Limburgse kerkkoren, hebben daarvoor aan deze opname meegewerkt. Achter deze mis zijn enkele antifonen en andere kleine gezangen opgenomen.
Het is een uiterst boeiend en sfeervol geheel. De schola (die vanzelfsprekend in de wisselende gezangen het best uitkomt) is heel prettig om naar te luisteren. De sfeer is volkomen anders dan op de bovengenoemde Vlaamse opname; het is leuk om twee zo verschillende interpretaties naast elkaar te horen: beide semiologisch geïnspireerd en zo totaal verschillend! Op de CD van de Ward Schola is het tempo breder en het geheel is gaver van klank. Maar vooral de samenzang is bijzonder mooi, wat in mijn ogen een grote prestatie is: rustig, betrokken en zeer klankrijk. Je kunt op verschillende manieren tegen de opname van een volledige mis aankijken. Het is niet de eerste keer dat er zoiets verschijnt; het USGK heeft ruim een jaar geleden hetzelfde gedaan met de *Missa Ambrosiana*. Het heeft natuurlijk een niet onbelangrijke documentatiewaarde om een volledige viering op te nemen. En een priester die kan zingen, waar vind je zo iemand tegenwoordig nog? Maar eerlijk gezegd heb ik zelf soms wat moeite met zo'n mis. Hoe mooi en integer er ook gewerkt is, ik kan er niet altijd even goed naar luisteren. Wat moet je als luisteraar thuis met een eucharistisch gebed? Ik kan daar zelf geen goede luisterhouding voor vinden, en het gevolg is dat ik de CD na het offertorium vaak maar afzet. Waarschijnlijk zal een aantal mensen deze gevoelens delen; deze discussie ontstaat immers altijd weer rond het zingen van gregoriaans. Het is echter wel zo dat juist door de liturgische context de samenzang het best tot recht komt. En dat is het onderdeel waar ik zelf het meest door getroffen ben. Niet gauw zal men een CD vinden met bijvoorbeeld zo'n prachtig *Pater Noster*.

Bij beide CD's is het jammer dat de programmatoelichting nogal beperkt is. Welke melodieën wijken af van ons vertrouwde Graduale en waarom? Vooral bij de Vlaamse CD, waarbij toch de hulp van buitenstaanders is gebruikt, is dit een gemis. De namen van Fred Scheyderberg en Wim van Gerven zijn in het tekstboekje niet te vinden.

De CD *Gregoriaanse Volkszang* tenslotte is heel anders van aard. Deze is uitsluitend gevuld met volkszang en heeft geen artistieke pretenties. De CD is een bekroning van een radio-project dat tussen 1991 en 1994 in samenwerking met een groot aantal Limburgse koren heeft plaatsgevonden. Er zijn veel vaste gezangen te horen, allemaal met samenzang van de (uitsluitend mannelijke) leden van de meewerkende koren, en met orgelbegeleiding van Marcel Verheggen (die de CD afsluit met een toccata van Widor); het geheel staat onder leiding van Gerard Sars. Deze schijf dingt dus niet mee naar de schoonheidsprijs. Maar wat dan wel? De CD wil een tijdsbeeld van de gregoriaanse volkszang geven, zoals die nu in veel kerken gepraktiseerd wordt. Ook spreekt de organisatie de hoop uit dat deze CD

een voorbeeldfunctie kan hebben in parochies waar men gregoriaans zingt of wil gaan zingen. Daarom is er tevens een boekje met teksten, vertalingen en muziek te verkrijgen.

* *Splendor Gregorianus.* Het Gregoriaans Koor van Leuven o.l.v. Frans Mariman. Digi Classics 941004. De CD is in België en Luxemburg in de winkels te koop voor 600 franc. Vanuit Nederland kan hij besteld worden bij R. De Winter, Mechelsesteenweg 304, 3020 Herent (bij Leuven), tel. 00-32-16-294073. De prijs (incl. porto) zal dan rond f. 32,50 liggen.

* *Rorate coeli.* Schola Cantorum van het Ward Instituut o.l.v. Louis Krekelberg. Erasmus Muziek Producties, WVH157. De CD is verkrijgbaar bij de klassiek vakhandel voor de spotprijs van f. 14,95; hij kan ook besteld worden bij de penningmeester van het koor, Dhr. H. Hegger, Steinhagenstraat 8, 5975 BG Sevenum, 04767-1844; dan komt er f. 4,- aan porto bij.

* *Gregoriaanse Volkszang.* Stichting Musica Gregoriana. Prijs f. 40,-. Bestellen door overmaking van f. 44,- (waarvan f. 4,- porto) op giro 75.50.51 t.n.v. Stichting Musica Gregoriana te Horn. Afhalen op een aantal adressen in Limburg is ook mogelijk. Boekje met teksten etc.: f. 1,-. Informatie: G. Sars, 04752-5801 en J. Wijnands, 04758-1587.

MEDEDELINGEN

VERSLAGEN

Verslag Zangersdag A.C.G. te Nijmegen

Op zaterdag 5 november 1994 hield de Stichting Amici Cantus Gregoriani haar jaarlijkse Zangersdag. Ditmaal in het prachtig gelegen complex van Huize Mariënbosch. Het thema van deze dag was: *Gregoriaans: een belevenis.* Na de opening ging de voorzitter van de A.C.G., Ton Peters, hier uitgebreid op in. Zijn inleiding is in extenso opgenomen als openingsartikel van deze aflevering. Aan de hand van het uitgereikte werkmateriaal gingen we na de koffie in het practicum op ontdekkingstocht om na te gaan op welke verschillende wijzen een bepaalde tekst in het gregoriaans kan worden verklankt. Gekozen was voor het werkwoord *surgere* -(zich) oprichten, opstaan, verrijzen - in zijn verschillende vervoegingen en samenstellingen. Ton Peters gaf steeds een verklaring van het woord in zijn context en de liturgische achtergrond ervan, waarna Marie-Louise Egbers een toelichting gaf op de muzikale verklanking van dit woord in de rijke schat aan gezangen voor Mis en officie. Al zingend konden wij ook aan den lijve ervaren hoe het gregoriaans werd tot een belevenis. Na de lunch moesten de deelnemers in twee groepen weer aan het werk om enkele gezangen in te studeren. Jammer dat een van de repetitoren het evenwicht tussen toelichting en laten zingen wat uit het oog had verloren. De dag werd besloten met een gebedsdienst in de sfeervolle kapel, waarbij tussen de gebeden en lezingen de ingestudeerde gezangen een plaats hadden gekregen. Na het slotwoord door de voorzitter behoorde ook deze zangersdag, waar we vrij veel jongere deelnemers ontdekten, weer tot het verleden en keerde ieder, begunstigd door prachtig weer, naar huis terug.

Theo de Wit

Opleiding voor het Koristen-diploma gregoriaans Muziekschool Brunssum

Een terugblik van een cursist

Op maandag 7 november 1994 hebben zes deelnemers aan deze opleiding het desbetreffende eindexamen met succes afgelegd.
Zij kregen het diploma (van de Nederlandse Sint Gregoriusvereniging in het bisdom Roermond) overhandigd door de examencommissie bestaande uit de heren dr. A. Kurris, G. Sars, M. Graus (plaatsvervangend directeur van de muziekschool Brunssum) en A. Frissen (de leraar die deze opleiding enthousiast en gedreven verzorgt).
De opleiding startte voor ondergetekende op 3 september 1991, één avondles per week met een duur van 30 minuten en aansluitend 3 kwartier schola-werk. In de loop van de cursus werd de lestijd uitgebreid tot anderhalf uur.
Aanleiding om aan deze cursus deel te nemen was mijn behoefte om verduidelijking van de betekenis der kwadraatnotatie, het vierkante gregoriaanse notenschrift.
Al vrij snel kwamen wij met de oude handschriften in aanraking, het zogenaamde neumenschrift, dat vanaf ongeveer de achtste eeuw is ontwikkeld. Via dit schrift, dat de handbewegingen van de toenmalige dirigenten op papier (perkament) bracht, poogde men (voornamelijk kloosterlingen) de melodie van de gregoriaanse gezangen van toen in beeld te brengen.
Dit was een zeer interessante wending in de opleiding.

Behandelde leerstof:

- *Semiologie van het Gregoriaans* van Dom Eugène Cardine o.s.b., vertaald door Gerard Sars;
- *Gregorianischer Choral* van Luigi Agustoni, in samenwerking met J.B. Göschl, G. Joppich en H. Rumphorst;
- *Notatie van het Gregoriaans I* van dr. A.

Kurris, een systematische behandeling van de notatie van St. Gallen aan de hand van melodieën uit het Psalterium Monasticum, het Antiphonale Monasticum en het Graduale Romanum;
- *Graduale Triplex*;
- *Handreiking bij het Graduale Romanum* van drs. A.P.S. van Hout;
- Relevante artikelen uit o.a. het *Tijdschrift voor Gregoriaans* en het *Gregoriusblad*;
- Leerstofset *Liturgie* van de heer F. Quadvlieg;
- Leerstofmateriaal van de heer A. Frissen, o.a. over de vormenleer.

Verder bracht de heer Frissen ons uiteraard de nodige kennis bij van de algemene muziekleer, zangtechniek, houding en ademhalingstechniek. Telkens opnieuw hamerde hij erop te zingen volgens de betekenis der neumen en conform de zgn. cursus-theorie, een aanmerkelijk verschil met het nog altijd gebruikelijke 'maat-zingen' van het gregoriaans.
Ook hebben wij het nodige opgestoken tijdens diverse studiebijeenkomsten over het gregoriaans, georganiseerd door o.a. de Stichting Musica Gregoriana en de Rijkshogeschool te Maastricht.
Zeker mogen we niet vergeten de waardevolle informatie ons verstrekt door gastdocenten zoals mevrouw C. Scholte en de heren F. Quadvlieg en G. Sars. De omvangrijke en niet altijd gemakkelijk te verteren hap leerstof die we geacht werden te kennen, maakte de gang naar de examencommissie tot een zenuwachtig gebeuren. Maar de examinering, met zingen als middelpunt, viel geweldig mee en opgelucht konden we deze avond besluiten.
Al met al een zeer nuttige, interessante en voor kerkzangers, maar ook voor zangers van wereldlijke muziek, aan te bevelen opleiding, die het muzikale en ook het algemene ontwikkelingspeil een flinke push omhoog geeft. Heeft u ook belangstelling voor deze cursus? Belt u dan eens 045-251831 (Muziekschool Brunssum).

Wiel Heuijerjans

BELANGRIJKE BIJEENKOMSTEN

Gregoriaans Congres in Wenen

Van 6 tot 10 juni 1995 zal in Wenen, in de feestzaal van de Benedictijnse abdij van "Unsere Liebe Frau zu den Schotten", Freyung 6, het vijfde Gregoriaans AISCGre congres plaatsvinden. De aankomst in Wenen is op de middag van de 6e juni en het vertrek op de ochtend van de 10e juni gepland.
De congresdagen zijn als volgt georganiseerd: de openingsmis met aansluitend ontvangst door het aartsdiocees Wenen vindt op de aankomstdag (6 juni) plaats om 18.00 uur in de Stephansdom.
De muzikale verzorging hiervan heeft de afdeling Kerkmuziek van de Hochschule für Musik und Darstellende Kunst op zich genomen. Leiding: Prof. Erwin Ortner en Prof. Josef Kohlhäufl.
Op 7 en 9 juni vinden 's morgens en 's middags lezingen en werkgroepen plaats.
Op 7 juni is er om 20.00 uur een concert in de Stephansdom met de Schola van de Weense Hofburgkapel o.l.v. Prof. P. Dr. Hubert Dopf SJ en domorganist Prof. Peter Planyavsky.
Voor de deelnemers aan het congres is de toegang vrij.
Op de middag van de 8e juni is een stadsrondleiding met aansluitende excursie naar Klosterneuburg gepland: bezoek aan de bibliotheek, de kerk en het klooster met aansluitend een gezellig samenzijn in een wijnlokaal. Op de 9e juni wordt 's avonds in de feestzaal van het Schottenklooster de Algemene Vergadering van de AISCGre gehouden.
De aanmelding geschiedt door het betalen van het congresgeld ter hoogte van öS 700 (öS 350 voor studenten) door nationale of internationale giro-overschrijving of Eurocheque aan: Kirchenmusikreferat der Erzdiözese Wien, Stock-im-Eisen-Platz 3, A-1010 Wien, of door overschrijving via bank -kostenvrij voor de ontvanger- aan: Bankhaus Schelhammer & Schattera, Goldschmiedgasse 3, A-1010 Wien, Gregorianikkongresskonto Nr. 220 665, BLZ 19 190 (Prof. Josef Kohlhäufl)

Congresgeld	öS	DM	LIT	SFR	US$
deelnemers	700	100	100.000	84	60
studenten	350	50	50.000	42	30

Eventuele nadere inlichtingen kunnen worden ingewonnen bij het secretariaat van het Kirchenmusikreferat der Erzdiözese Wien, tel. 0222-51552/641, FAX 640.
Reeds geplande bijdragen:
J.B. Göschl: Gedachten over de spiritualiteit van het Gregoriaans op grond van de wijze van compositie.
G. Joppich: Verdere overwegingen over het begrip semiologie.
- De vraag van de relatie tussen neum en tekst.
J. Kohlhäufl: De tironische noten in Codex Laon 239. Een bijdrage tot de paleografie van de Litterae significativae.
A. Kurris: Het schriftbeeld van de Cod. Angelica 123 in relatie tot het meervoudig fenomeen van de articulatie.
K. Pouderoijen
a. Laatste inzichten over de Cod. Hartker: schrijvers, modusletters, antiphonales en tonalen. Resultaat van een onderzoek in samenwerking met Ike de Loos.
b. De modaliteitsaanduidingen in Cod. Chartres 47.
P.K. Prassl: Oostenrijkse Gregoriaanse handschriften.
D. Saulnier: De Cod. Mont-Renaud en de Franse varianten.
A. Turco: Compositorische en esthetische aspecten van de gradualia van de vijfde modus in het Oudromeinse, Gregoriaanse en Ambrosiaanse repertoire.
Daarnaast worden er diverse referaten (van ± 15 minuten) gehouden.
Excursie naar Kosterneuburg: rondleiding door de bibliotheek door de heer Dr. Floridus Röhrig. Verschillende relevante handschriften kunnnen ingezien worden; ook is er een Graduale met de notatie van Metz -zoals Graz 807- aanwezig.

Het Nederlands Internationaal Koorfestival (I.K.F.) wordt gehouden van 29 juni t/m 5 juli 1995 te Arnhem.

De belangstelling van buitenlandse koren om deel te nemen is zeer groot. Wat het gregoriaans betreft: erzal een concours zijn, een concert, en op maandag 3 juli workshops in de Waalse kerk. De S.N.K. te Utrecht is de organiserende instantie achter het I.K.F. Voor meer informatie kunt u dan ook bij deze stichting terecht en wel bij de heer H. Adema (030-31.31.74)

De laatste bijeenkomst in het studiejaar 1994-1995 van de **Gregoriaanse Academie** vindt plaats op 15 mei 1995.

Het **Koorfestival** is een groots opgezet workshopfestival dat ieder jaar in een andere stad plaatsvindt. De doelstelling is: jongeren van 18 t/m 28 jaar kennis te laten maken met verschillende vormen van (podium)kunsten. Dit jaar vindt het plaats in Breda en wel van 19 t/m 23 april. Marie-Louise Egbers zal de workshop gregoriaans verzorgen. Een geweldige kans voor jongeren om vanuit een ontspannen sfeer al zingen en improviserend het gregoriaans te ervaren en te leren kennen in een workshop van vier dagdelen. Verdere informatie: 076-20.77.31.

GREGORIAANS TE BELUISTEREN

Van de volgende scholae ontvingen wij de hieronder genoteerde data. Voor verdere informatie verwijzen wij naar de vermelde telefoonnummers.

Begijnhofschola Breda o.l.v. Marie-Louise Egbers. Eucharistievieringen te Breda op 1 en 4 maart, 8 en 9 april, 6 mei 1995 (tel. 076-22.14.58)

Schola Cantorum Amsterdam o.l.v. Eugeen Liven d'Abelardo: Metten, Lauden en Vespers te Amsterdam op 14 en 16 april, 24 en 25 mei 1995 (tel. 020-636.48.73)

Schola Cantorum Twente o.l.v. Guus Goorhuis: Eucharistieviering te Duisburg op 19 maart

1995 (tel. 074-77.56.57)

Schola Cantorum van het Ward-instituut o.l.v. Louis Krekelberg: Concerten en Eucharistieviering op 4 en 5 maart, 4 april en 13 mei (tel. 04746-2246).

Tilburgs Gregoriaans Koor o.l.v. Ko Geldrop: Eucharistievieringen in Tilburg, Dongen en Goirle op 12 en 26 maart, 2, 15, 16 en 30 april, 7, 25 en 28 mei 1995 (tel. 013-43.03.82).

Utrechtse Vrouwenschola o.l.v. Marie-Louise Egbers: Eucharistieviering te Utrecht op 2 april; Concert te Oldenzaal op 21 mei 1995 (tel. 030-51.10.82).

De **K.R.O.**, omroepparochie Lelystad: Eucharistieviering met gregoriaanse gezangen op 2 en 23 april 1995.

BERICHTEN VAN ANDEREN

Eindexamen post-HBO-Gregoriaans van het Maastrichts conservatorium.
Voor dit examen slaagden de volgende kandidaten: F. Akkermans, T. de Bruyn, F.Gommers, H. Heykers, H. Leenders, I. de Loos, R. Maassen, H. Vesseur en W. Vluggen.
De redactie feliciteert u van harte met de verworven kennis en kundigheid, en wenst u in uw gregoriaanse praktijk veel inspiratie en succes.

Cursus Andrea von Ramm 'Oswald von Wolkenstein en de minnesang'.
Van 29 mei tot 2 juni geeft Andrea vol Ramm een cursus in het Brabants conservatorium over het minnesangrepertoire van Oswald von Wolkenstein in samenhang met de muziek die door Europese tijdgenoten werd gecomponeerd. Via lezingen en praktische workshops wordt ingegaan op de specifieke kenmerken van de muziek: inhoudelijk, linguistisch, stilistisch. Vakmusici of conservatoriumstudenten oude muziek (zangers en een beperkt aantal instrumentalisten) kunnen zich inschrijven als actief deelnemer. Daarnaast zijn toehoorders van harte welkom. De kosten van de cursus bedragen voor actieve deelname *f* 150,--, voor toehoorders *f* 60,-- (dagkaart *f* 15,--).
Aanmelding bij het Brabants Conservatorium, Kempenbaan 27, 5520 KC Tilburg (Tel. 013-36.84.58).

Cercamon
Heeft u de CD *Gaude Virgo* besteld via de Rabobank en vervolgens niets ontvangen?
Neemt u dan contact op met Cercamon: tel. 050-26.10.98 (zie TVG 1994-4, blz. 185) ■

De A.C.G.-mannenschola zoekt nog een aantal zangers

De mannenschola, gestart in september 1991 onder leiding van Piet Mennen, wil graag in contact komen met hen, die mogelijkheden hebben en geïnteresseerd zijn in het lidmaatschap van de A.C.G.-mannenschola, die thans bestaat uit een twaalftal leden, komend uit alle delen van ons land, waar ze zich "ook" bezig houden met het gregoriaans.

****

De Schola, die thans onder leiding staat van de heer Gerrit Hulsink, wil het gregoriaans op een zo breed mogelijk terrein op een propagandistische wijze etaleren. Een representatieve taak is in het werkterrein van de schola opgenomen.
De projecten, die kunnen bestaan uit medewerking aan liturgische vieringen, koordagen of het verzorgen van muzikale voordrachten, en vastgesteld in overleg of op initiatief van de leden, beperken zich tot twee of drie per jaar.

****

De bijeenkomsten voor gezamenlijke studie, gemiddeld éénmaal per drie weken, zijn op woensdagavond in Hilversum (de Schaapskooi naast de St. Vituskerk). De zangers dienen thuis de melodieën te bestuderen.

****

De groep kan nog worden uitgebreid met een achttal ambitieuze zangers.

Belangstellenden kunnen zich opgeven bij:

Paul Croonenberg, Stentorstraat 17, 5631 KV Eindhoven (040-448878)
Gerrit Hulsink, Hogepad 41, 7462 TA Rijssen (05480-21950)
Ben Lamers, Leuvenlaan 9, 5628 WE Eindhoven (040-411604)
Theo de Wit, Otto Verdoornplaats 72, 3067 AR Rotterdam (010-4204750)

LITURGIE

KERKELIJKE KALENDER (maart, april en mei 1995)

woensdag	1	maart:	Aswoensdag, begin van de Veertigdagentijd
zondag	5	maart:	Eerste zondag van de Veertigdagentijd
zondag	12	maart:	Tweede zondag van de Veertigdagentijd
zondag	19	maart:	Derde zondag van de Veertigdagentijd
maandag	20	maart:	Hoogfeest van de heilige Jozef, Bruidegom van de heilige Maagd Maria
zaterdag	25	maart:	Hoogfeest van de Aankondiging van de Heer (Maria Boodschap)
zondag	26	maart:	Vierde zondag van de Veertigdagentijd
zondag	2	april:	Vijfde zondag van de Veertigdagentijd
zondag	9	april:	Palm- of Passiezondag, begin van de Goede Week
donderdag	13	april:	Witte Donderdag
vrijdag	14	april:	Goede Vrijdag
zaterdag	15	april:	Paaszaterdag
zondag	16	april:	Paaszondag - Hoogfeest van de Verrijzenis van de Heer
zondag	23	april:	Tweede zondag van Pasen
dinsdag	25	april:	Feest van de heilige Evangelist Marcus
zondag	30	april:	Derde zondag van Pasen
woensdag	3	mei:	Feest van de heilige Apostelen Filippus en Jacobus
zondag	7	mei:	Vierde zondag van Pasen
zondag	14	mei:	Vijfde zondag van Pasen
zondag	21	mei:	Zesde zondag van Pasen
donderdag	25	mei:	Hoogfeest van de Hemelvaart van de Heer
zondag	28	mei:	Zevende zondag van Pasen
woensdag	31	mei:	Feest van het Bezoek van de heilige Maagd Maria aan Elisabet ■

INHOUD

Van de redactie 1

Gregoriaans: een belevenis
A.P.G.M. Peters o.f.m. 2

De uitvoering van de liquescenten en de consequenties ervan voor de uitspraak van het vroegmiddeleeuwse kloosterlatijn
Chris Hakkennes 16

Parochietocht I: Gerardus Majella te Utrecht
Ger van der Laan 25

Hartkeriana
Redactioneel 32

Drie nieuwe CD's
Ike de Loos 36

Mededelingen 39

Kerkelijke kalender 44

Stichting
Amici Canlus Gregoriani